

Boekbesprekingen

Geschiedtheorie en -filosofie, tijdvakoverschrijdend

David Armitage, *Civil wars. A history in ideas* 699
WYGER R.E. VELEMA

Ronald Kroeze, André Vitória en Guy Geltner (ed.), *Anticorruption in history. From antiquity to the modern era* 701
TOON KERKHOFF

David J. Wertheim ed., *The Jew as legitimation. Jewish-gentile relations beyond anti-semitism and philosemitism* 703
CHRIS QUISPTEL

Oudheid

Saskia Stevens, *City boundaries and urban development in Roman Italy* 705
RINSE WILLET

Miguel John Versluys, *Visual style and constructing identity in the Hellenistic world. Nemrud Dağ and Commagene under Antiochos I* 707
PATRICIA KRET

Middeleeuwen

Bert De Munck, *Guilds, labour and the urban body politic: Fabricating community in the Southern Netherlands, 1300-1800* 709
CLAIRE WEEDA

Eline Van Onacker, *Village elites and social structures in the late medieval Campine region* 711
REMI VAN SCHAÏK

Nieuwe Tijd

- Hans Bots, *De republiek der letteren* 713
KOEN SCHOLTEN
- Wantje Fritschy, *Public finance of the Dutch Republic in comparative perspective. The viability of an early modern federal state (1570s-1795)* 715
MICHAEL LIMBERGER
- Carine Goossens en Johan Verberckmoes, *Broze levens, krachtige vrouwen. Zussen, moeders en tantes Goubau in de achttiende eeuw* 716
JOHANNA FERKET
- Donald Haks, *Journalistiek in crisistijd. De (Nieuwe) Nederlandsche Jaarboeken 1747-1822* 718
JOOP W. KOOPMANS
- Fernando Martínez Luna, *Een ondraaglijk juk. Nederlandse beeldvorming van Spanje en de Spanjaarden ten tijde van de Opstand 1566-1609* 718
RAYMOND FAGEL
- Judith Pollmann, *Memory in early modern Europe, 1500-1800* 722
MARIANNE KLERK

Nieuwste Tijd

- Remieg Aerts, *Thorbecke wil het. Biografie van een staatsman* 725
JEROEN KOCH
- Raf de Bont & Jens Lachmund, *Spatializing the history of ecology. Sites, journeys, mappings* 727
THOMAS VAN DEN BRINK
- Ruud van Dijk, Samuël Kruizinga, Vincent Kuitenbrouwer en Rimko van der Maar (ed.), *Shaping the international relations of the Netherlands, 1815-2000. A small country on the global scene* 729
KIM VAN DER WIJNGAART
- Remco Ensel & Evelien Gans, *The Holocaust, Israel and 'the Jew'. Histories of antisemitism in postwar Dutch society* 731
BART WALLET

- Liesbeth van de Grift, Amalia Ribí Forclaz (ed.), *Governing the rural in interwar Europe* 733
VINCENT LAGENDIJK
- Ben de Pater, Tom Sintobin en Hans Vandevoorde (ed.), *'Allen zijn welkom'. Ontmoetingsplaatsen in de Lage Landen rond 1900* 735
ANNE PETTERSON
- Luuk van Middelaar, *De nieuwe politiek van Europa* 737
HENK TE VELDE

Geschiedtheorie en -filosofie, tijdvakoverschrijdend

David Armitage, *Civil wars. A history in ideas* (Alfred A. Knopf; New York, 2017) 349 p., \$ 27,95 ISBN 97803072711136

De erfenis van Sulla: burgeroorlogen in historisch perspectief

Tussen 1861 en 1865 werd in Noord-Amerika een van de grootste conflicten van de negentiende eeuw uitgevochten. Het was een conflict waarbij honderdduizenden doden vielen en dat een blijvend stempel zou drukken op de verdere ontwikkeling van de politieke cultuur in de Verenigde Staten. Maar wat was nu precies de juiste benaming voor deze vernietigende confrontatie? In de Zuidelijke staten hechtte men er sterk aan te benadrukken dat er sprake was van een oorlog tussen nu soevereine staten. Vaak sprak men daar ook, in een bewuste zoektocht naar continuïteit met de achttiende-eeuwse geschiedenis, van een onafhankelijkheidsstrijd of zelfs van een revolutie. In de Noordelijke staten werd deze linguïstische strategie scherp veroordeeld en wees men er voortdurend op dat dergelijke benamingen het conflict geheel ten onrechte een zekere legitimiteit verschaften. Veel beter was het daarom te spreken van een rebellie of van een burgeroorlog. Het zou tot 1907 duren voordat die laatste benaming voor het conflict definitief en officieel ingang vond door middel van een besluit van het congres. En zelfs toen nog bleven bijvoorbeeld de *United daughters of the Confederacy* zich hiertegen verzetten, met het argument dat ‘Civil War is defined by the best authorities as a war between the citizens of a “common country”, “citizens of the same nation”, etc. Now for four years we maintained an entirely separate government from that of the

United States, being an entity known the world over as the Confederate States’.

Het Amerikaanse voorbeeld illustreert dat het concept burgeroorlog nimmer een neutrale beschrijvende functie heeft en dat het gebruik ervan altijd afhankelijk is van normatieve en politieke keuzes. Het is daarmee, in de bekende terminologie van W.B. Gallie, een ‘essentially contested concept’.

Het aardige van dit soort oude, meerduidige en gelaagde begrippen (door Reinhart Koselleck aangeduid als *Grundbegriffe*) is dat zij zich uitstekend lenen voor een historische benadering. Dat is dan ook precies wat David Armitage, een van de meest prominente hedendaagse beoefenaren van de intellectuele geschiedenis, zich in *Civil wars* ten doel stelt: hij wil laten zien welke verschillende betekenissen het concept burgeroorlog in de loop van de geschiedenis heeft gehad, waar die vandaan kwamen en hoe die in een historische context kunnen worden gesitueerd. In het licht van zijn eigen omvangrijke bibliografie en van de duizenden publicaties die er aan bijvoorbeeld de zeventiende-eeuwse Engelse burgeroorlog of de negentiende-eeuwse Amerikaanse burgeroorlog zijn gewijd, mag men de nadruk van de auteur op de grote originaliteit van zijn onderwerpskeuze met een korreltje zout nemen. Dat neemt echter niet weg dat Armitage, met zijn brede eruditie, scherpe analytische vermogen en aangename stijl van schrijven

een bijzonder aantrekkelijk boek heeft afgeleverd.

Het boek bestaat uit drie delen. Het eerste deel ('Confronting civil war') biedt een mooie beschouwing over de 'uitvinding' van de burgeroorlog in de klassieke oudheid. Het waren volgens Armitage niet de Grieken, maar de Romeinen die voor het eerst het verschijnsel burgeroorlog identificeerden en analyseerden. Vanaf de mars op Rome van Sulla in 88 voor Chr. begonnen zij te beseffen dat oorlogen niet altijd gerechtvaardigde gewapende conflicten met externe vijanden waren, maar dat deze ook de *civitas* zelf op desastreuze wijze konden verscheuren. Voor een dergelijke gebeurtenis vonden zij de term *bellum civile* uit, die Cicero als een van de eersten in geschreven werk gebruikte. Daarna ontstond er een omvangrijke literatuur over het onderwerp, met wellicht Lucanus' *De bello civili* als hoogtepunt.

In het tweede deel van zijn betoog ('Early modern crossroads') verplaatst Armitage zich van de Romeinse oudheid naar de Europese zeventiende en achttiende eeuw. Hij legt in dit deel de nadruk op de lange doorwerking van de Romeinse analyse van burgeroorlogen, maar laat ook zien hoe er vanaf de late achttiende eeuw een nieuwe en problematische verhouding tussen de begrippen burgeroorlog en revolutie ontstond. In het derde en laatste deel van het boek ('Paths to the present') bespreekt Armitage vooral de moderne pogingen om de burgeroorlog onder de regels van het internationaal recht te brengen en vraagt hij zich af of we tegenwoordig inderdaad, zoals sommigen geloven, in een semipermanente 'global civil war' verwickeld zijn geraakt.

Met dit beknopte boek wil Armitage echter niet alleen nieuw historisch licht

werpen op het concept burgeroorlog, maar ook – zoals de wat onbeholpen klinkende ondertitel al suggereert – een proeve van een nieuw soort intellectuele geschiedenis afleveren. Is hij daarin geslaagd? Gedurende de afgelopen jaren heeft de auteur de historische wereld verstoeld doen staan met telkens nieuwe, inhoudelijk nogal verschillende oproepen voor ingrijpende methodologische vernieuwing. Niet alleen diende volgens Armitage de intellectuele geschiedenis meer 'spatial' en 'international' te worden, zij moest ook maar eens afstappen van het verlamdende synchrone contextualisme en terugkeren naar de 'longue durée', in de vorm van wat Armitage 'serial contextualism' noemde. Dit alles was noodzakelijk en zelfs urgent om het vak niet te ontdoen van contemporaine relevantie. Sterker nog, intellectuele historici en eigenlijk alle historici zouden zich moeten ontwikkelen tot beleidsadviseurs, zoals Armitage in 2014 in zijn met Jo Guldi geschreven *The history manifesto* bepleitte.

In *Civil wars* blijft van al deze zo warm aanbevolen fundamentele vernieuwingen opmerkelijk genoeg tamelijk weinig over. Het ruimtelijke bereik van het boek is grotendeels beperkt tot de westerse wereld: Europa en de Verenigde Staten. Van een lange tijdsduur is inderdaad sprake, maar dan wel met hele grote gaten. Dat Armitage van de late oudheid naar de zeventiende eeuw in Engeland springt en zodoende de middeleeuwen, de Reformatie en de religieoorlogen overslaat, betekent dat de religieuze dimensie van het concept burgeroorlog sterk onderbelicht blijft. En zouden hedendaagse beleidsmakers echt opgewonden en dankbaar uit hun stoel opveren bij het lezen van de conclusie van het boek dat de aanhoudende

meningsverschillen over de betekenis van het begrip burgeroorlog ‘will ensure that its multiple futures will be as controversial and as transformative as its contentious past’? Te betreuen hoeft men dit alles echter niet, want door het grotendeels negeren van zijn eigen aanbevelingen is

de auteur, zoals dat wel vaker gebeurt in de historische wetenschap, er in geslaagd een fraai, coherent en hoogst leesbaar essay af te leveren.

Wyger R.E. Velema, Universiteit van Amsterdam

Ronald Kroeze, André Vitória en Guy Geltner (ed.), *Anticorruption in history. From antiquity to the modern era* (Oxford University Press; Oxford, 2018) 446 p., ill., £75,- ISBN 9780198809975

Corruptie en anti-corruptie in historische context

Deze fraaie bundel wordt terecht gepresenteerd als de eerste grote internationaal vergelijkende studie naar de strijd tegen corruptie in samenlevingen binnen en buiten Europa sinds de klassieke oudheid. De lezer krijgt twintig chronologisch geordende en geografisch gespreide bijdragen voorgeschoteld. Van een omkoopschandaal in Athene in 323 v. Chr. tot anti-corruptie in de voormalige DDR. De bijdragen zijn goed geschreven, gebaseerd op origineel onderzoek en afkomstig van experts. Dat levert boeiende verhalen op. Soms worden bestaande ideeën over corruptie en anti-corruptie op de schop genomen, bijvoorbeeld in de Romeinse tijd en de middeleeuwen. Ook worden er tot op heden onderbelichte contexten op fraaie wijze besproken, zoals het Midden-Oosten van vóór 1500.

De bundel is een weergave van de in de afgelopen decennia groeiende aandacht onder Europese historici voor de strijd tegen corruptie. Geboren uit een groot recent Europees onderzoeksproject is het bovendien een uiting van de wens om historici te betrekken bij het vinden van oplossingen voor hedendaagse wereldwijde

corruptieproblematiek. De expliciete doelstelling van het boek is om ‘door middel van een longitudinale aanpak met aandacht voor sociale, politieke, economische en culturele trends, een bijdrage te leveren aan het helpen verklaren van grote momenten van verandering in het verleden’. Dit moet helpen om ‘percepties en vermeende zekerheden over succes en falen van hedendaags anti-corruptie beleid en de mate van corruptie in verschillende landen te staven of te verwerpen’.

Door deze nadruk op de hedendaagse corruptieproblematiek, gaat een aanzienlijk deel van de inleiding (die feitelijk ook als conclusie fungeert) over het nut van historisch onderzoek in de zoektocht naar beter anti-corruptie beleid. Oog voor historische context en detail betekent dat corruptie en anti-corruptie moeten worden beschouwd als inherent contextueel. Dit impliceert dat in plaats van een *one-size-fits-all* benadering corruptie vooral moet worden gedefinieerd, geanalyseerd en bestreden in de eigen sociaal-politieke context. In elke periode wordt corruptie op een andere manier gedefinieerd en geïnterpreteerd. Het definiëren van

corruptie en het maken van anti-corruptie beleid kan, zo stellen de redacteurs, bovendien al snel verworden tot een vorm van identiteitspolitiek. Staten en hun elites willen zichzelf immers maar al te graag bestempelen als niet-corrupt en 'goed'; corrupt en 'fout' is altijd de ander. Ook dat is van alle tijden.

Het gevaar van een teleologische benadering wordt ook aangekaart en het bestaan van eventuele patronen en terugkerende elementen wordt niet uitgesloten. Hoewel er is gekozen voor een longitudinale en chronologische aanpak met aandacht voor breukvlakken en verandering, hebben veel auteurs juist aandacht voor continuïteit. Zoals uit verschillende bijdragen in de bundel blijkt, zijn er genoeg praktijken die in alle tijden ontoelaatbaar zijn (zoals omkoping), maar kennen latere periodes vormen van corruptie die daarvoor nog niet bestonden (zoals dubieuze campagnefinanciering). Ook laat de bundel overtuigend zien dat er al anti-corruptie is sinds de oudheid. De redacteurs wijzen zodoende het bestaan af van een lineaire ontwikkeling van 'niet-moderne' en dus corrupte staten naar 'moderne' en dus niet-corrupte staten. Het idee dat alle landen 'het pad van Denemarken' zouden moeten volgen is dan ook onhoudbaar. Anti-corruptie is niet te evalueren in termen van succes en falen, alleen al omdat er voortdurend sprake is van verandering in zowel de betekenis van de term als diens uitingsvormen.

De bundel levert een mooi aantal geschiedenissen op, plaatst deze vakkundig in een historiografisch debat en schuwt het niet hedendaagse vragen te stellen. Tegelijkertijd zijn er ook enkele minpuntjes. Anti-corruptie wordt als concept bijvoorbeeld nauwelijks besproken.

Het blijft bij een impliciete en algemene duiding (alles wat er tegen corruptie wordt gedaan) zonder een systematischer uitsplitsing naar verschillende vormen (bijvoorbeeld bureaucratisering, economisch beleid, wetgeving, of het mobiliseren van oproer) en/of verschillende niveaus (individueel, organisatie, nationale systemen). Bovendien wordt anti-corruptie getypeerd als een inherent politiek omstreden fenomeen. Het maakt natuurlijk uit wat men onder politiek verstaat, maar anti-corruptie is toch zeker ook – en mogelijk vooral – een moreel, ethisch en bestuurlijk fenomeen. De geschiedenis toont immers ook momenten waarop politieke tegenstanders eenzelfde idee hadden van goed en slecht bestuur.

Wat betreft de opbouw valt op dat de afzonderlijke bijdrages aanzienlijk variëren in termen van vorm en doelstelling. Sommige hoofdstukken zijn enkele casusbeschrijvingen in één bepaalde plaats en tijd. Andere hoofdstukken beschrijven daarentegen de nationale geschiedenis van anti-corruptie over een veel langere termijn. Weer andere hoofdstukken zijn op zichzelf internationaal vergelijkend. Ook opvallend is het relatieve gebrek aan geografische diversiteit. Hoewel dit begrijpelijk is gezien de ontstaansgeschiedenis van de bundel is het opmerkelijk – vooral gezien de veelbelovende titel met mondiale pretenties – dat gebieden buiten Europa niet besproken worden. Ook voor Europa zelf blijven belangrijke staten als Rusland of Pruisen buiten beschouwing. Een laatste punt is een ietwat onevenwichtige distributie van bijdragen per periode. Vooral de meest recente geschiedenis komt er met drie hoofdstukken bekaaid vanaf.

Bovenstaande kleine euvels zijn natuurlijk een inherent gevolg van een geredigeerde bundel, het ontstaan van deze bundel in het bijzonder én van ruimtegebrek. Dat is de redacteuren moeilijk aan te rekenen. Het is een prestatie om zoveel verhalen bij elkaar te brengen en deze ook nog te plaatsen in de Europese historiografie – zonder dat dit overigens voor een minder theoretisch geïnteresseerd publiek vervelend wordt. Het boek vindt een mooie balans tussen het zoeken naar patronen van continuïteit en verandering enerzijds en het vasthouden aan een flexibel en contextgevoelig begrip van corruptie en anti-corruptie anderzijds. Op deze manier markeert het ook een nieuwe stap

in het debat over anti-corruptie en moderniteit en wordt op genuanceerde wijze een lans gebroken voor meer historisch onderzoek en een beter begrip van anti-corruptie. Alleen al om die reden zou het boek voor alle anti-corruptie functionarissen bij instanties als de Wereldbank, de OECD of het Nederlandse Ministerie van Buitenlandse Zaken verplichte kost moeten zijn. Dat zou helpen om – zoals ook inleiding en nawoord van de bundel bepleiten – een einde te maken aan hedendaagse non-historische classificaties en indices van corruptie en daarop volgend ineffectief beleid.

Toon Kerkhoff, Universiteit Leiden

David J. Wertheim ed., *The Jew as legitimization. Jewish-gentile relations beyond anti-semitism and philosemitism* (Palgrave Macmillan; Londen, 2017) 304 p., ill., €95,39 ISBN 9783319426013

De jood als rechtvaardiging

Het overgrote deel van de literatuur over de relatie tussen joden en niet-joden gaat over antisemitisme: de (extreme) afwijzing van joden op grond van negatieve vooroordelen. Assimilatie en de mate waarin joden een bijdrage hebben geleverd aan de samenleving waarin zij leefden zijn andere belangrijke thema's. Soms ook is er aandacht voor filosemitisme, als een soort omkering van het antisemitisme, waarbij juist positieve vooroordelen ten opzichte van joden worden verwoord. De auteurs van deze bundel hebben gekozen voor een andere invalshoek. Joodse religie en cultuur zijn volgens hen vaak gebruikt, of misbruikt, om de waarheid en het gelijk van niet-joden te bewijzen of te legitimeren. Dat is wat er

wordt bedoeld met het begrip *legitimization of the jew*. Het kan daarbij zowel gaan om negatieve beelden van de joden als om, vaak schijnbaar, positieve beelden. In de bundel wordt dat ingevuld aan de hand van een breed scala aan artikelen, over de lange geschiedenis van de relatie joden en niet-joden. Beginnend bij de manier waarop vroege christenen keken naar het martelaarschap van de Makka-beeën, tot de houding van Geert Wilders ten opzichte van Israël. Het is niet mogelijk alle artikelen hier recht te doen. Ik zal er een paar uitlichten om de reikwijdte van deze bundel duidelijk te maken en te laten zien op wat voor verschillende manieren joden kunnen worden gebruikt als legitimering.

Jeremy Cohen behandelt in zijn artikel 'Alterity and Self-Legitimation: The Jew as Other in Classical and Medieval Christianity' de invloed van Augustinus op de houding van de kerk ten opzichte van de joden in de late oudheid en de middeleeuwen. Hier zien we het soort legitimering waar de auteurs van dit boek het over willen hebben in een zuivere vorm. Augustinus reageerde in eerste instantie op de beschuldiging uit heidense hoek dat de christenen zonder goede gronden een nieuwe religie hadden verzonnen. Dat is niet waar, schrijft Augustinus, al in de geschriften van de joden wordt de komst van de Messias aangekondigd. God zou daarom ook niet willen dat de joden zouden worden vervolgd, of dat hen zou worden verboden hun religie en cultuur uit te oefenen. Zij mochten blijven bestaan als de dragers van de religieuze boeken, die zij zelf niet begrepen, maar daardoor wel beschikbaar maakten voor de christenen. De visie van Augustinus op de positie van de joden kwam, schijft Cohen, niet voort uit persoonlijke contacten met joden. Zijn joden zijn door hem geconstrueerd om de christelijke religie te legitimeren, ten opzichte van christenen, aanstaande christenen en heidenen. Het betekende voor de joden dat zij hun leven in ellendige en onderworpen positie zouden moeten doorbrengen, totdat zij hun fout zouden inzien en zich zouden bekeren tot het christendom.

Evelien Gans behandelt in haar bijdrage 'Disowning Responsibility: The Stereotype of the Passive Jew as a Legitimizing Factor in Dutch Remembrance of the Shoah' het vooroordeel van de joodse passiviteit. Al direct na de Tweede Wereldoorlog werd de vermeende passiviteit van de joden aangemerkt als een van de

verklaringen dat zoveel joodse Nederlanders tijdens de oorlog werden weggevoerd en gedood. Tot op de dag van vandaag komt deze beschuldiging terug. Volgens Evelien Gans is het beroep op 'joodse passiviteit' een kwalijke simplificatie, waarmee het gedrag van de joden tot een belangrijke factor wordt gemaakt in hun ondergang. Hiermee wordt een belangrijk deel van de verantwoordelijkheid van de niet-joodse Nederlanders weggenomen.

Een opvallende figuur in de Amerikaanse delegatie bij de recente opening van de nieuwe Amerikaanse ambassade in Jeruzalem was dominee Robert Jeffres. Jeffres zei ooit dat de islam, maar ook het jodendom, hun aanhang de weg naar de hel opsturen en verklaarde dat joden nooit het eeuwige heil zouden kunnen vinden. Toch mocht hij het christelijke gebed uitspreken bij de opening van de ambassade. Het artikel van Yaakov Ariel, 'A Source of Legitimacy: Evangelical Christians and Jews', gaat over de opvallende manier waarop grote aantallen Amerikaanse evangelische christenen naar Israël en de joden kijken.

Evangelische christenen in de Verenigde Staten behoren tot de meest fanatieke supporters van de staat Israël. Zij geloven dat Israël en de joden een belangrijke rol spelen in Gods plannen met de mensheid en dat de terugkeer van de joden naar Jeruzalem een teken is dat de eindtijd dichtbij is. Die bevrijding zal overigens voor de meerderheid van de joden slecht uitpakken. Voor de terugkeer van de Messias zal een joodse Antichrist een korte periode de macht tot zich nemen. Het zal een tijdperk worden van afschuwelijk lijden voor de joden. Uiteindelijk zullen de overlevende joden Christus accepteren als hun redder en het oude koninkrijk van David kunnen gaan bewonen. Het is een visie

die klassiek antisemitisch is in zijn afwijzing van het jodendom, maar ook filosemitisch in de zin dat de joden, vanwege hun belangrijke rol, op dit moment alle steun verdienen.

Het zeer brede terrein dat door dit boek wordt bestreken illustreert de lange duur van het antisemitisme en de moeizame relatie tussen joden en niet-joden. Duidelijk wordt ook dat ook een schijnbaar

positieve visie op het jodendom, uiteindelijk vaak gebaseerd is op negatieve vooroordelen. Iedereen die geïnteresseerd is in de lange geschiedenis van de moeizame relatie van niet-joden met de joodse aanwezigheid in hun samenleving kan ik deze bundel aanbevelen.

Chris Quispel, Universiteit Leiden

Oudheid

Saskia Stevens, *City boundaries and urban development in Roman Italy. 4th century BC – AD 271* (Peeters; Leuven, 2017) xii, 323 p., ill., krt., tbl., €79,00 ISBN 9789042933057

De bebouwde kom in de oudheid

De laatste decennia is er hernieuwde aandacht ontstaan voor urbanisme van de oudheid, waarbij zowel geschreven bronnen als archeologische restanten gebruikt worden om tot een compleet beeld te komen. Aan de ene kant leidt dit tot wat meer kwantitatieve benaderingen die de steden op grotere schaal onderzoeken, maar aan de andere kant zijn er evenzogoed kwalitatieve benaderingen die meer inzoomen op steden en zo onderzoeken wat er precies in de steden zelf gebeurde.

Het werk van Saskia Stevens valt voornamelijk in deze tweede categorie, samen met boeken zoals *The City in the Roman West, c. 250 BC – c. AD 250* (Laurence ed., 2011). Het boek van Stevens is een onderzoek naar de ruimtelijke ordening van de Romeinse oudheid en tracht de relatie af te tasten tussen de juridische regelgeving en symbolische waarde van stadsgrenzen in Romeins Italië enerzijds en de fysieke ontwikkeling en het gebruik van de

stedelijke ruimte tussen de vierde eeuw v. Chr. tot en met de derde eeuw n. Chr. anderzijds. Daarbij worden het bestaand onderzoek en aannames over stadsgrenzen en regelgeving grondig geëvalueerd en de archeologie van de periferie van steden besproken.

Het boek bestaat uit een introductie, vijf hoofdstukken en een conclusie, die de lezer meenemen van een juridische en fysieke bespreking van stadsgrenzen naar de veranderingen en uitbreidingen die plaatsvinden aan de stedelijke periferie, om uiteindelijk de bevindingen verder te toetsen in drie praktijkstudies in Rome, Ostia en Pompeii.

Na een kort overzicht van academische literatuur over stadsgrenzen in de oudheid, behandelt het eerste hoofdstuk de juridische en symbolische aspecten van stadsgrenzen. Het *pomerium* en de *sulcus primigenius*, die beide gekoppeld worden aan de stadsgrenzen zoals die er waren op het moment van de stichting van steden,

worden behandeld. De *sulcus primegenius* was de juridische en religieuze omheining die de grens van de stad ten tijde van de stichting weergaf. Het *pomerium* wordt beargumenteerd een symbolische vooranger te zijn van de *sulcus primegenius* en fungeerde vooral als een symbolische grens waarbinnen het leger niet mocht opereren, behalve bij de triomftocht. Ook gaf het *pomerium* in Rome de symbolische macht van de stad aan: deze grens kon meerdere malen worden uitgebreid (te zien aan de plaatsing van demarcatiestenen) en was zo een reflectie van de grootte van het Romeinse Rijk.

Het tweede hoofdstuk behandelt de fysieke manifestaties van de stadgrens: stadsmuren, -poorten en vrijstaande bogen worden behandeld, en ook grensstenen (*cippi*) en inscripties. Deze laten zien dat stadsmuren een teken van *urbanitas* waren maar ook een rituele en juridische grens vormden en dat de zones van muren 'beschermd gebied' (*res sanctae*) waren tegen (illegale) uitbreiding van de stad. Het derde hoofdstuk behandelt hoe deze stadsgrenzen veranderden in de schaduw van stedelijke ontwikkeling en uitbreiding. Stadsmuren en poorten werden meestal intact gelaten, en in principe mocht er niet in het gebied buiten de muren gebouwd worden door privépersonen aangezien dit vaak *locus publicus* (gebied in eigendom van de stad) was. In de praktijk zijn er echter voorbeelden te vinden waarbij er toch gebouwd kon worden in ruil voor een vergoeding aan de stad. Ook blijkt dat bij de bouw van een nieuwe stadsmuur de beschermde status van de oude opgeheven kon worden. Het voorlaatste hoofdstuk onderzoekt de relatie tussen de stadsgrenzen en begraafplaatsen. De wereld van de levenden en de

doden was strikt gescheiden en Stevens' onderzoek toont aan dat de *sulcus primegenius* en de stadsmuur, niet het *pomerium*, deze scheidslijn aangaf. Dat gezegd hebbende laat de praktijk zien dat belangrijke graftombes binnen de stadsgrenzen konden voorkomen.

Ook de aanwezigheid van begraafplaatsen hoefde stedelijke uitbreiding niet in de weg te staan. In het laatste hoofdstuk voor de conclusie worden drie wijken in detail besproken, namelijk het gebied van de Porta Romana in Ostia, de Porta Collina in Rome en het gebied van de Porta di Ercolano in Pompeii. Voor deze drie case studies worden alle aspecten die in de voorafgaande hoofdstukken zijn behandeld (juridische, symbolische en fysieke stadsgrenzen, stedelijke uitbreiding en de plek van begravingen) samengebracht.

Hoewel er ook veel andere voorbeelden worden aangehaald in het boek, rust het betoog vooral op de bevindingen en gegevens van de steden Ostia, Rome en Pompeii. De vraag van representativiteit dient zich dan ook aan: de appendix waarin voor 47 steden in Romeins Italië de datum van stichting en datum van de bouw van een stadsmuur wordt gegeven, wordt weinig aangehaald in de tekst. Ook de frequentie van conflicten tussen stadsgrenzen (juridisch, symbolisch of fysiek) en stedelijke uitbreiding wordt ontoereikend behandeld. Daartegenover staat het werk van bijvoorbeeld Mogens Hansen (2006), waarin hij voor de klassieke *poleis* laat zien dat het gebied binnen de stadsmuur bij lange na niet volgebouwd werd, met name wat betreft de grotere steden. Ook uit mijn eigen werk over Romeins Klein-Azië blijkt dat enkel een handvol steden buiten de pre-Romeinse stadsmuren

gegroeid zijn, terwijl dat bij meer dan 400 steden niet het geval lijkt.

Afgezien van deze kanttekeningen geeft het boek de complexe relatie weer tussen de juridische, rituele en religieuze regels en symbolische betekenis van verschillende stadsgrenzen en behandelt het de ontwikkeling van steden goed. Ook laat het boek zien dat er ondanks vooropgestelde regels en gebruiken ruimte was om deze voor bepaalde gevallen te buigen of aan te passen. Daarbij ligt de kracht van

het boek in de gedetailleerde bespreking van met name de steden Rome (hier zeker de diachrone ontwikkeling van begraafplaatsen), Pompeii en Ostia. Het Engels leest vlot en 58 duidelijke figuren en kaarten verhelderen het betoog. Het boek is ten dele specialistisch wat betreft het juridische vlak, maar is prima te volgen voor historici en archeologen geïnteresseerd in urbanisme van de oudheid.

Rinse Willet, KU Leuven

Miguel John Versluys, *Visual style and constructing identity in the Hellenistic world. Nemrud Dağ and Commagene under Antiochos I* (Cambridge University Press; Cambridge, 2017) xix, 312 p., ill., krt., €81,39 ISBN 9781107141971

Stijl en identiteit in Nemrud Dağ

In dit recente boek waarin één monument uit het antieke Commagene centraal staat, weet Miguel John Versluys verschillende conceptuele speerpunten uit zijn eerdere werk te combineren om tot een vernieuwende analyse te komen. Concepten als globalisatie van de Romeinse wereld, de impact van objecten, de constructie van herinnering en legitimiteit en het concept persianisme vinden hun weg naar Nemrud Dağ. Versluys is hoogleraar Klassieke en Mediterrane Archeologie in Leiden en werkte van 2002-2004 in het internationale Nemrud Dağ-project van het Amsterdams Archeologisch Centrum van de UvA. Het hier besproken boek is verschenen in een serie over Griekse cultuur in de Romeinse wereld die wordt uitgegeven door Cambridge University Press.

Commagene was een laat-hellenistisch koninkrijk, gelegen aan de Eufraat in een

gebied dat wel wordt beschreven als de overgangszone tussen oost en west. In dit rijk liet de vorst Antiochos I (r. ca. 70-36 v.Chr.) Nemrud Dağ bouwen als heiligdom en mausoleum voor zichzelf – hoewel er geen daadwerkelijke tombe is gevonden. De site bestaat uit een tumulus met twee terrassen. Op ieder terras staan vijf monumentale beelden, samen met een serie reliëfs die de afstamming van Antiochos en zijn connectie met de goden uitbeelden. Aan de achterkant van de beelden is een monumentale inscriptie te vinden met informatie over de intentie van de maker en de functie van het monument. Voor de bouw van dit monument combineerde Antiochos zowel Griekse als Perzische elementen, waarmee hij liet zien dat zijn afstamming terugging tot zowel de Grieks-Macedonische Alexander de Grote als Darius, de Perzische koning der koningen. In het verleden werd deze

gecombineerde beeldtaal in negatieve zin beschreven, vaak door het gebrek aan overduidelijke 'Grieksheid'. Dit werd in het verleden immers vaak gezien als het 'hoogst bereikbare'. In zijn boek neemt Versluys hier afstand van. Juist de gekozen combinatie van stijlen voor het monument vormt de basis voor zijn onderzoek: aan de hand van de concepten stijl en identiteit verklaart Versluys de vormgeving van Nemrud Dağ. Waarom is er voor deze verschillende stijlen gekozen en welke boodschap werd hiermee uitgedragen?

De volgende vraag die Versluys stelt, is wat Nemrud Dağ zegt over bredere ontwikkelingen wat betreft identiteit in de laat-hellenistische periode. Uit zijn werk blijkt Nemrud Dağ geen abnormaliteit, maar juist illustratief voor bredere ontwikkelingen van een hellenistische *koiné* (gemeenschappelijke beeldtaal). Versluys beargumenteert dat Antiochos I een monument creëerde dat past in een periode waarin het combineren van elementen uit verschillende culturen gebruikelijk was. De vorst was zich bewust van het belang van materiële cultuur voor zelfrepresentatie en het overbrengen van een uniforme boodschap in zijn rijk. Hij gebruikte elementen uit het hellenistische repertoire om een nieuwe traditie of canon te creëren en zo dynastieke ideologie en sociale orde op te bouwen. Hij gebruikte hiervoor zowel elementen uit het hellenisme als uit het persianisme. Deze vorm van *bricolage* past volgens Versluys in grotere trends in de hellenistische wereld van de tweede helft van de eerste eeuw voor Chr. In Nemrud Dağ – maar ook daarbuiten – zien we in de combinatie van verschillende culturele scenario's het teruggrijpen op diverse bronnen van legitimiteit.

Om bovenstaande te illustreren verdeelt Versluys zijn onderzoek in vier hoofdstukken, met de inleiding als hoofdstuk één. In het tweede hoofdstuk wordt een overzicht gegeven van de geschiedenis van Commagene, Antiochos en Nemrud Dağ, inclusief een overzicht van de verschillende typen bronnen. Hier vindt de lezer ook een uitgebreide bespreking van het monument. In het derde hoofdstuk ligt de focus op het begrip identiteit en in het vierde hoofdstuk op stijl. Deze laatste twee hoofdstukken vormen samen de argumentatie voor het begrijpen van Nemrud Dağ in een bredere hellenistische context. Vergelijkbare ontwikkelingen, bijvoorbeeld in Rome, worden naast de bevindingen uit Nemrud Dağ gelegd om de overeenkomsten te tonen.

Versluys' visie op materiële cultuur en zijn gebruik van de concepten identiteit en stijl is een vernieuwende aanpak voor historici. Met materiële cultuur kan een identiteit worden gecreëerd en door het kiezen voor een bepaalde stijl kan een boodschap worden uitgedragen. Ook haalt Versluys het begrip *material turn* aan. Met behulp van deze vernieuwende wijze van denken worden objecten niet alleen gezien als betekenisdragers, maar ook als actieve stijlmakers. 'Dingen' hebben invloed op de maatschappij en de geschiedenis. Zo beargumenteert Versluys hoe de grote inscriptie niet alleen gezien moet worden als een literaire tekst waar informatie uitgehaald kan worden, maar als een groot stuk steen, bewust publiekelijk geplaatst, met een tekst in het Grieks erop. Al deze elementen samen beïnvloedden de antieke bewonderaar van de tekst, en zorgden dat er een bepaalde boodschap werd overgedragen.

Versluys heeft aan de hand van Nemrud Dağ laten zien hoe het combineren van de studie van materiële cultuur en het geschreven woord vruchten afwerpt. Hij heeft daarbij verschillende concepten met elkaar weten te verbinden om zo nieuwe inzichten te verwerven over identiteitsvorming en de invloed van stijl.

Daarmee heeft hij Nemrud Dağ in een bredere hellenistische context geplaatst. Het resultaat is een boek dat ons niet alleen op een vernieuwende manier naar één monument laat kijken, maar naar de hele laat-hellenistische wereld.

Patricia Kret, Universiteit Leiden

Middeleeuwen

Bert De Munck, *Guilds, labour and the urban body politic: Fabricating community in the Southern Netherlands, 1300-1800* (Routledge; Londen & New York, 2018) 312 p., ill., £115,- ISBN 9780815372028

Nieuwe inzichten in organische politiek en gemeenschapsvorming

De afgelopen tijd bakent een deel van politiek en publiek de grenzen van de nationale gemeenschap vaak af met behulp van de piketpaaltjes van afkomst en uiterlijk. Zo'n indexering gaat een wisselwerking aan met andere markeringen, zoals sociaaleconomische status en religie. Maar het is moeilijk grip te krijgen op hoe het gevoel een rechtmatige aanspraak te kunnen maken op welvaart, en zeggenschap te hebben over de publieke ruimte, samenhangt met ideeën over afkomst. Vooral waarom dit gevoel verandert met de tijd is lastig om te duiden. Studies over de verbeelding van gemeenschappen als een organisch politiek 'lichaam' in relatie tot sociaaleconomische en juridische processen kunnen daarom verhelderend zijn. *Guilds, labour and the urban body politic* van de Vlaamse historicus Bert De Munck is zo'n studie. Het borrelt van nieuwe inzichten in de totstandkoming van het weefsel van gemeenschap, arbeid, en politiek in de zuidelijke Lage Landen van de late middeleeuwen.

Een voorbeeld. Tegen het einde van zijn studie wijst De Munck vrij terloops

op de relatie tussen een uniforme gemeenschap en uitsluiting. Hij stelt dat hoe meer sprake is van interne gelijkheid in een organisch-hierarchisch afgebakende samenleving, drijvende op privileges en persoonlijke relaties, hoe meer er uitsluiting van buitenstaanders plaatsvindt. Daartegenover staat: hoe meer competitie in een meritocratische, bureaucratische, geprofessionaliseerde samenleving, en minder nadruk op culturele en lichamelijke kwalificaties als 'deugdzaamheid', hoe meer open een gemeenschap voor buitenstaanders staat. De keerzijde daarvan is weer een grotere interne ongelijkheid. Daaraan kan worden toegevoegd dat de 'elite' als top van een piramidevormige samenleving meer onder druk komt te staan dan in een meer cirkelvormige, gesloten gemeenschap. Is dit niet herkenbaar in onze huidige tijd?

Vlaamse historici zijn vaak goed onderlegd in sociale en filosofische theorie, en Bert De Munck is daarop geen uitzondering. Hij verbindt het politieke met sociaaleconomische, cultuur- en

stadsgeschiedenis in thema's als gildevorming, waardering van arbeid en de publieke sfeer, met Foucaults biopolitiek en Latours *actor network theory*. Met dit geheel kan hij een vruchtbare dialoog aangaan met politieke historici als Anthony Black en sociaalhistorici als Catharina Lis en Hugo Soly. Het nadeel is dat de lezer zich een weg moet banen door een woud van concepten en abstracties, in een stram Engels opgeschreven.

Te midden van al deze ideeën en concepten haalt De Munck twee belangrijke thema's naar de voorgrond. Ten eerste is dat de laatmiddeleeuwse zienswijze van de samenleving als een patriarchaal politiek lichaam, waarin de gilden hun plek opeisten als functionerende ledematen. De Munck wijst erop dat gilden en andere corporatieve organisaties het economische leven reguleerden ten behoeve van het gemene goed. Dat algemene goed hangt samen met het concept van de gemeenschap als een organisch lichaam. De gildemeesters, als leden in spe van de politieke gemeenschap, stonden zelf weer als pater familias aan het hoofd van huishoudens en familiebedrijven. Er rijst een beeld op van een samenleving bijeengehouden door organische banden van familie en huishouden, die gezamenlijk clusters van ledematen vormden. Deze middeleeuwse gemeenschapsindeling is een althans papieren afspiegeling van het aristotelische gedachtegoed dat een polis bestuurd wordt als een complex huishouden. Politieke ambten waren daarbij in handen van degenen met 'een natuurlijke dispositie om politieke subjecten te zijn', handelend in naam van het algemene goed.

Scherp is de observatie van De Munck dat laatmiddeleeuwse stedelijke

opstanden – en daar waren er nogal veel van – lang niet altijd louter een respons waren op economische of epidemische crises. Wél was er de drift om een plek in de politieke organen, om medezeggenschap te verwerven – om opgenomen te worden in het politieke lichaam – alsook om meer rekenschap af te dwingen. Politieke vertegenwoordiging was echter geen optelsom van individuele wilsuitingen. Het ging om besluitvorming van een *sanior pars* – van statusgroepen, die gemeenschappen 'belichaamden'.

Het tweede belangrijke punt van De Munck is het streven van de ambachtslieden om kwalitatief hoogwaardige producten te maken. Ze wilden 'eerlijke' producten gemaakt van 'puur materiaal'. Deze garantie zal ten eerste de betrouwbaarheid van het product en daarmee ook de commerciële aantrekkelijkheid vergroot hebben. De Munck lijkt echter enigszins in het duister te tasten waarom men zoveel nadruk legde op de 'puurheid' van producten. Wellicht, werp ik op, heeft dit te maken met de Galenische theorieën die vanaf de twaalfde eeuw in omloop waren en die de nadruk legden op de heilzame of kwalijke effecten van stoffen. De weldadige of schadelijke effecten van voedingswaren, maar ook van bijvoorbeeld mineralen en planten, kon men ondergaan door ze in te slikken, aan te raken, in te ademen of zelfs te zien. Deze theorie ligt aan de basis van de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne geneeskunde en had een grote invloed op hoe men zich verhiel tot de natuurlijke omgeving, en tot producten.

Gezien de nadruk die De Munck ook legt op de invloed van de – Griekse medische – metafoor van het politieke lichaam, is het niet ondenkbaar verder te zoeken in de hoek van de medische en

natuurfilosofische kennis om laatmiddeleeuwse politieke en economische gemeenschapsvorming te duiden. Dit is ook direct een kanttekening bij De Muncks studie. Hoewel het politieke lichaam centraal gesteld wordt, gaat hij weinig in op de inhoud en verspreiding van zulke theorieën in laatmiddeleeuwse politieke of gedragsregulerende geschriften in de zuidelijke Lage Landen. Teksten daarover waren er zeker. Voor de leesbaarheid van

het boek was het ook beter geweest als het politieke lichaam centraal was gesteld, in plaats van nu als een soort nagedachtenis aangehecht te zijn aan bestaande ideeën over de rol van gilden. Desondanks is De Muncks studie een origineel en belangrijk boek dat nieuwe wegen inslaat in politieke, culturele en sociaaleconomische geschiedschrijving.

Claire Weeda, Universiteit Leiden

Eline Van Onacker, *Village elites and social structures in the late medieval Campine region* (Brepols; Turnhout, 2017) 318 p., ill., krt., tbl., grf., €100,- ISBN 9782503554594

Sociale structuren in de laat-middeleeuwse Kempen

Met een veelomvattende sociaal-economische studie over de Kempen in de vijftiende en vooral zestiende eeuw is in de in 2007 gestarte reeks *The medieval countryside* voor het eerst een deel verschenen gewijd aan (een regio uit) de Nederlanden. De Brabantse Kempen strekken zich weliswaar aan weerszijden van de Belgisch-Nederlandse grens uit, maar om praktische redenen is er door de aan de Universiteit Antwerpen verbonden auteur helaas voor gekozen het eigenlijke bronnenonderzoek te beperken tot het Belgische deel. Aan de hand van de schaarse literatuur over het Nederlandse deel wordt ter compensatie de grens soms wel overschreden.

De relatief recente trend in het economisch-historisch onderzoek is die naar boerensamenlevingen 'in transitie', met als kenmerk toenemende marktgerichtheid ofwel – in neomarxistische terminologie (Brenner, 1976) – kapitalistische tendensen. Daarvan zijn onder andere aan

Nederlandse kant Bas van Bavel en aan Vlaamse zijde Erik Thoen en Tim Soens de belangrijkste vertegenwoordigers. Zij richtten zich in hun onderzoek op regio's die in dit opzicht een voortrekkersrol vervulden: Vlaanderen, Holland en het aan Holland grenzende deel van Gelre. De uitkomst van de voorliggende regiostudie is daaraan contrair. Het gaat om een boerensamenleving die eeuwenlang juist een in sociaal opzicht opmerkelijke stabiliteit vertoont, ondanks haar ligging zo dicht bij een snel groeiende metropool als Antwerpen. Kleingrondbezit met gemengd bedrijf domineert de dorpsgemeenschappen, die de beschikking hebben over uitgestrekte oppervlakten gemene gronden, vooral heide, die ingezet kan worden voor schapenteelt.

In zeven hoofdstukken brengt Van Onacker het geheel aan sociale relaties binnen de regio in kaart en vergelijkt gedurig met elders. Ze toont een enorme internationale belezenheid. Het bronnenmateriaal

is echter zelfs voor de afgebakende (deel) regio suboptimaal en soms ronduit lacuneus. Desondanks slaagt zij erin op grond van zeer verscheiden bronnentypen (rekeningen, belastingregisters, costuimen of dorpskeuren, protocollen van volontaire rechtspraak, haardstedentellingen) en verantwoorde keuzes voor dieptepeilingen in testcases (Brecht, Rijkvorschel en Gierle komen menigmaal om de hoek kijken) een bij wijlen indringend beeld te geven van de lokale verhoudingen. Het boek is goed gestructureerd, elk hoofdstuk vangt aan met specifieke vraagstellingen en wordt afgesloten met deelconclusies. Dat in iedere introductie al een deel van de uitkomsten verklapt wordt, doet helaas afbreuk aan de spanning die ook een wetenschappelijk boek zou mogen kennen.

Na een omvangrijke, theoretisch fors onderbouwde inleiding komt in de eerste twee hoofdstukken direct al de mate van economische ongelijkheid qua grondbezit en -lasten aan bod, grotendeels gebaseerd op belastinggegevens. De ongewone stabiliteit in de mate van ongelijkheid wordt aan de hand van Gini-indices stevig onderbouwd. Ongeveer een kwart van de huishoudens vormde een duidelijk onderscheiden toplaag van zelfstandige boeren. Landsheerlijke en domaniale fiscale lasten lijken over het algemeen voor de dorpsgemeenschappen niet overmatig zwaar te zijn geweest. Dat deze hoofdstukken geen lichte kost zijn is wellicht te wijten aan het moeilijk leesbare kaartje twee van de bodemgesteldheid en de *overall* minimale cartografische ondersteuning door het hele boek heen. Ik had graag gevisualiseerd gezien hoe bodemgesteldheid en bodemgebruik zich tot elkaar verhielden: het historische landschap als opmaat voor reconstructie van bezitsverhoudingen en

voor analyse van sociale structuren. Dat zou het inzicht in de rol van akkerbouw, veeteelt en ook de omvangrijke schapenhouderij versterkt hebben.

Voor hoofdstuk drie, over de omgang met de gemene gronden, is in belangrijke mate gebruik gemaakt van data uit het al in 2014 afgeronde onderzoek van Maïka De Keyzer over de communale gronden in de Kempen. Niettemin heb ik de indruk dat Van Onacker er flink wat eigen bevindingen mee heeft kunnen verweven. De kwestie van relatieve geslotenheid en de maar betrekkelijke gerichtheid op de Antwerpse markten wordt grondig uit de doeken gedaan in hoofdstuk vier. Daar speelt ook de Brenner-these over *peasants* en *farmers* een rol, maar feitelijk wordt aangegaakt bij de institutioneel-economische benadering, zoals die door Epstein en ten onzent door Van Bavel, Zuiderduijn en Dijkman gekozen is. De Kempense boeren waren wel marktgericht, maar vooral op markten in de eigen regio. In elk geval beïnvloedde dit de sociale structuren niet noemenswaardig.

In hoofdstuk vijf staan de pachtboeren centraal. Grote pachters (van de abdijen Averbode en Tongerlo of het Antwerpse St.-Elisabethshospitaal) waren er maar weinig. De dorpsgemeenschappen werden gedomineerd door kleine pachters en kleine zelfstandige boeren. Pachters pachtten langdurig en ook tegen stabiele prijzen. Kempense pachters kunnen evenwel geen *coqs de village* genoemd worden, dorpse-lite of dorpschaantjes. Die herhaaldelijk gebruikte term had beter vermeden kunnen worden. Dat blijkt ook uit hoofdstuk zes, waarin het dorpsbestuur en de verdeling van bestuurlijke functies geanalyseerd worden. Als er in Gierle op 161 huishoudens 35 verschillende ambten uitgeoefend

worden, dan kan er gesproken worden van een brede oligarchie die bestaat uit middelgrote en grote zelfstandige boeren met een extreem lange zittingsduur.

Grotendeels onbesproken laat ik hoofdstuk zeven over de sociale cohesie op dorpsniveau met aandacht voor kerkelijk leven en armenzorg. Het is evenwel indicatief voor de brede blik van de auteur. Wetende dat het functioneren van armentafels in plattelandsparochies nog goeddeels braak terrein is, is ook aandacht hiervoor zonder meer vernieuwend. Spijtig genoeg zijn de studies van Blockmans

en Prevenier uit 1975-1976 niet als referentiekader benut, ook al richtten ze zich op armenzorg in vooral Brabantse steden.

Al met al heeft Van Onacker met dit boek eer ingelegd. Het is een degelijk stuk werk en natuurlijk valt er voor een recensent altijd wel wat te mekkeren (om in termen te blijven), maar het mag en zal ongetwijfeld stof tot nadere overweging bieden en discussie genereren waar het de economische transitiefase van de late middeleeuwen aangaat.

Remi van Schaik, Groningen

Nieuwe Tijd

Hans Bots, *De Republiek der Letteren. De Europese intellectuele wereld 1500-1760* (Uitgeverij Vantilt; Nijmegen, 2018) 233p., ill., krt., €24,50 ISBN 9789460043727

De Republiek der Letteren als de totale intellectuele wereld?

Hans Bots, emeritus hoogleraar aan de Radboud Universiteit, heeft veel gepubliceerd over de verscheidene aspecten van de vroegmoderne intellectuele wereld en was tussen 1973 en 2005 nauw betrokken bij 34 studies van het Pierre Bayle Instituut naar vroegmoderne intellectuele betrekkingen. *De Republiek der Letteren* is dus het resultaat van vele jaren academisch onderzoek. 'Bij het grote publiek is de inhoud van het begrip "Republiek der Letteren" echter veel minder bekend,' constateert Bots aan het begin van zijn boek (p 9). Hoewel het boek associaties oproept met Bots' *La République des Lettres* (Parijs 1997), geschreven met Françoise Waquet, is dit geen vertaling van een academisch werk. *De Republiek der Letteren* kan het best beschreven worden als een

cultuurhistorische introductie in de vroegmoderne geleerde wereld.

Het boek is verdeeld in vijf hoofdstukken. Het eerste en langste hoofdstuk verkent de historiografie van het begrip 'Republiek der Letteren'. De overige vier hoofdstukken zijn korter en behandelen de volgens Bots 'vier belangrijkste vormen waarin de leden van deze gemeenschap met elkaar in contact stonden': de universiteiten (hfst. 2), correspondentie (hfst. 3), de boekhandel (hfst. 4) en als laatste de geleerdentijdschriften (hfst. 5). De tussenkopjes in het eerste historiografische hoofdstuk (bijvoorbeeld 'De verschillende betekenissen van het concept' en 'Belangrijkste kenmerken van de republiek der letteren') doen vermoeden dat Bots hier de Republiek der Letteren conceptualiseert en defineert, maar het blijft bij het

uiteenzetten van interpretaties van deze Republiek van historische actoren zoals Erasmus, Vigneul-Marville en Pierre Bayle. Impliciet wordt het wel duidelijk dat Bots de Republiek der Letteren bovenal ziet als communicatiegemeenschap, bijvoorbeeld in zijn keuze om de nadruk te leggen op correspondentie en de officiële instituten van de geleerde wereld (universiteiten, boekhandel, tijdschriften).

Bots schetst een rijk, caleidoscopisch beeld van de geleerde wereld. De thematische hoofdstukindeling biedt een verfrissende blik op de materie en kan in combinatie met aanvullende artikelen een goede ruggegraat zijn voor een vak over de vroegmoderne geleerde wereld. Door de hoofdstukken heen ontstaat een beeld van de opkomst van een transnationale en transconfessionele geleerdengemeenschap onder humanisten zoals Erasmus in de zestiende eeuw, het floreren van geleerdheid aan universiteiten (met name Universiteit Leiden), de sleutelrol van Noord-Nederlandse uitgevers en boekhandelaren in de zeventiende eeuw en de verandering van de intellectuele wereld door geleerdengenootschappen en geleerdentijdschriften vanaf het eind van de zeventiende eeuw.

Hoewel *De Republiek der Letteren* een behapbare introductie geeft, bevat het boek voor historici die vertrouwd zijn met het fenomeen weinig nieuws. Juist omdat dit boek een populaire 'grand narrative' is, is het relevant om enkele aanmerkingen te plaatsen bij het beeld van de Republiek der Letteren dat Bots schetst. Ten eerste is het teleurstellend dat de lezer geen definitie van de Republiek der Letteren krijgt; de ondertitel van het boek lijkt dan ook

een betere beschrijving van de inhoud: 'De Europese intellectuele wereld'. Bots schaart veel onder de term 'Republiek der Letteren': de boekindustrie, universiteiten, correspondentie, sociëteiten en haar journalen, waardoor het voor de lezer lijkt alsof de Republiek der Letteren de gehele intellectuele wereld omvat. Ten tweede doet de ondertitel vermoeden dat het boek de hele vroegmoderne tijd beslaat (1500-1760), terwijl de nadruk ligt op de zeventiende en vroege achttiende eeuw. Ten derde beperkt dit boek zich geografisch bovenal tot de Republiek en Frankrijk. Het bevat relatief weinig informatie over intellectuele interacties tussen Spanje, Italiaanse staten of Oost-Europa, en niks over Jezuïetenmissies.

Ten slotte moet vermeld worden dat deze editie rijkelijk is geïllustreerd met maar liefst veertien kleurenafbeeldingen en 101 zwart-wit afbeeldingen. Deze vele portretten, frontispices, titelplaten en foto's zijn niet alleen zeer fraai gedrukt, maar vormen een mooie en nuttige aanvulling op de tekst. Omdat Bots een breed publiek wil aanspreken is het gebruik van voetnoten spaarzaam en de bibliografie beknopt.

Al met al is het boek bijzonder leerzaam. Hoewel er aanmerkingen te plaatsen zijn bij Bots brede interpretatie van de Republiek der Letteren, biedt hij een grondige introductie. *De Republiek der Letteren* is een kleurrijk en boeiend mozaiek van beeld en tekst dat in zijn totaliteit een goed inzicht geeft in de praktijk van geleerden en wetenschappers in de vroegmoderne tijd.

Koen Scholten, Universiteit Utrecht

Wantje Fritschy, *Public finance of the Dutch Republic in comparative perspective. The viability of an early modern federal state (1570s-1795)* (Brill; Leiden & Boston, 2017) 429 p., krt., tbl., grf., €155, ISBN 9789004341272

The financial benefits of the Dutch urban network

In this impressive book Wantje Fritschy, author of numerous works on the early modern Dutch financial system in comparative perspective, presents a detailed study of the system of public finance of the Dutch Republic between the 1570s and 1795, in comparison with three other early modern states, the city-state of Venice, Great Britain and the Ottoman Empire. The central question she addresses is how a small state like the Dutch Republic managed to finance itself successfully in spite of the tough competition and the huge military expenses it had to face. How could it maintain the high degree of fiscal pressure this required?

Besides the traditional explanations proposed by historians so far, such as the role of mentality, an effective state ideology and the development of financial markets based on a system of provincial public debt, she puts forward a new argument: the importance of the urban system which formed a broad income base for the financial system of the Republic. To support her argument, she presents a detailed survey of the history of the public finances of the Republic, from its origins in the sixteenth century until the French invasion of 1795, based on an extensive database of financial data compiled in the framework of a long-term research project at the Huygens-Institute for the History of the Netherlands.

The war effort of the Revolt required financial means that could not be obtained by the traditional fiscal system. New ways had to be found. Taxes on a provincial

level, including both direct and indirect taxes formed the backbone of the financial system. Furthermore, life annuities and obligations were redeemed via a centralized system of direct and indirect taxation on a provincial level, instead of the traditional urban excises. The success of this new system was based on the ability to create long-term credit on a low interest rate based on the urban system of the United Provinces and not on that of individual autonomous cities. The new provincial debts were seen as a safe investment opportunity for a broad urban public and therefore could attract large amounts of private capital. However effective this system may have been, it was not sufficient to enable the Republic to compete with larger players such as Great Britain or France in the European power struggle of the seventeenth and eighteenth century. The 'failure' of the Dutch Republic was therefore not so much based on an insufficient fiscal effort but simply on its lack of size and tax-base.

The characteristics of the Dutch financial system are contrasted cunningly by comparing it with that of three other early modern states: Venice, Great Britain and the Ottoman Empire. Venice did not manage to reach a level of tax revenue per capita comparable to the Dutch Republic, partly because the fiscal pressure was strongly concentrated on one city, i.e. Venice itself, while the other cities of its territory had a much lower share. Venice also stuck to a system

of forced loans while in the Dutch Republic, the preferred system was that of voluntary loans. The financial system of Great Britain, on the other hand, was not very efficient until the so-called financial revolution of 1680-90's. Only then, the creation of a public debt based on loans issued by parliament and the creation of the Bank of England provided a strong financial basis for the British expansionist politics of the eighteenth century. Still, the British system was quite different from the Dutch. British public finance remained more dependent on loans than in the Republic. The case of the Ottoman Empire finally, showed still a different approach to public finance: the absence of a tradition of urban indirect taxation made the Ottoman state dependent on incomes from direct taxes and the lack of a tradition of public debt was compensated through a system of tax farming. This resulted in a relatively low level of state revenue.

Fritschy's argument is presented clearly and is based on an extensive quantitative as well as qualitative basis of data and historical evidence. As far as the Dutch case is concerned, she provides a detailed synthesis of the rich literature on Dutch financial history, together with the database on

provincial financial statistics. One of the advantages of her analysis is that she does not limit herself to the Dutch Republic in its totality or to the county of Holland, but she also takes the role of the other provinces into consideration. For the other cases that she includes, she can also rely upon detailed quantitative data and recent secondary studies by financial historians specialized in the public finance of the states in question. Considering the importance of the Huygens-ING database, it would have been desirable to present the research that led to the establishment of this database in a short form, for example in the introduction of the Appendix, especially as this book is certainly aimed at an international public which is not necessarily familiar with its background.

The book provides detailed tables and figures as well as a list of taxes in the different provinces of the Dutch Republic in the appendix. Furthermore an extensive bibliography and a thematic index contribute to its value as book of reference. All the more it is annoying that it contains numerous typing errors and language flaws, which could have been avoided by a more thorough copy editing process.

Michael Limberger, Universiteit Gent

Carine Goossens en Johan Verberckmoes, *Broze levens, krachtige vrouwen. Zussen, moeders en tantes Goubau in de achttiende eeuw* (Peeters; Leuven e.a., 2017) 210 p., €52, - ISBN 9789042933811

Vrouwelijk empowerment in brieven

Het archief de Bergeyck, ondergebracht in kasteel Cortewalle in Beveren, bevat een grote hoeveelheid achttiende-eeuwse brieven van de adellijke zussen Goubau.

Carine Goossens, archivaris van de gemeente Beveren, en Johan Verberckmoes, hoogleraar geschiedenis aan de KU Leuven, onderzochten de correspondentie

van Isabella Maria (1707-1742), Barbara Francisca (1709-1775) en Joanna Theresia (1710-1781) Goubau om zicht te krijgen op de zakelijke belangen, de familierelaties en de levenspatronen van adellijke vrouwen in de achttiende eeuw.

De zusjes Goubau werden op jonge leeftijd wees, en ook later in hun leven moesten ze rekening houden met de vroegtijdige dood van echtgenoten en familieleden. Al op jonge leeftijd namen deze vrouwen onverwachte beslissingen over de familiefinanciën, het huishouden en familiale relaties. Daarmee is de toon van het boek, de tegenstelling tussen 'broze levens' en 'krachtige vrouwen', gezet. In negen hoofdstukken volgen Goossens en Verberckmoes chronologisch het leven van de zussen Goubau, met een hoofdrol voor de langstlevende en meest zakelijke van de drie, Joanna Theresia Goubau. De auteurs focussen op de persoonlijke verhalen van de drie vrouwen, maar ook op hun zakelijke beslissingen.

Het eerste hoofdstuk toont hoe de familie Goubau zich vanuit handelsmilieus in Antwerpen tot de adelstand opwerkte. Daarbij namen ze een adellijke levensstijl aan, met het kasteel Cortewalle als statussymbool. Naast een korte schets van de eerste levensjaren van de zusjes, reflecteert dit hoofdstuk vooral op het belang van brieven schrijven voor adellijke vrouwen. Brieven waren voor hen een ideaal communicatiemiddel, niet alleen om hun gevoelsleven uit te drukken, maar vooral om familiale relaties te onderhouden en hun zakelijke en maatschappelijke netwerk uit te bouwen. Het tweede hoofdstuk richt zich op hoe de jonge zussen in het pensionaat van Marquette (bij Rijssel) werden klaargestoomd voor hun adellijke levensstijl. Daar kwam

ook hun briefschrijven tot stand. In het derde hoofdstuk werden de zussen met de verklaring van hun meerderjarigheid zakenvrouwen. Ze beheerden nu de familiegoederen en zochten naar hun positie binnen de familie. Hoofdstuk vier bespreekt het huwelijksleven van de zussen. Barbara Francisca bleef ongehuwd, maar de andere zussen trouwden met iemand van stand zodat hun sociale positie bestendig bleef.

In de rest van het boek staat Joanna Theresia centraal. Hoofdstuk vijf handelt over hoe ze haar huishouden regelde, ook nadat haar man, de Engelse handelaar James Dormer, was overleden. Hoofdstukken zes en zeven volgen de jeugdjaren van Joanna Theresia's stiefzoon Jacob Albert Dormer en haar dochter Maria Elizabeth Dormer en wijzen op de verschillen in de opvoeding en levensstijl van een adellijke jonge man en jonge vrouw. Beide kinderen trouwden met iemand uit de familie van Brouchoven van Bergeyck, waardoor het maatschappelijk aanzien en fortuin van het gezin steeg (hoofdstuk 8). Het laatste hoofdstuk gaat over de laatste levensjaren van Joanna Theresia. Nog steeds gebruikte ze brieven om de betrokkenheid met haar kleinkinderen te tonen, maar ook om de financiën van de familie te volgen.

De auteurs voorzien hun verhaal van een uitvoerige historische achtergrond en contextbeschrijving. De geschiedenis van het pensionaat Marquette bijvoorbeeld, wordt uitgebreid beschreven. Het leven van de zussen komt ook uiterst gedetailleerd in beeld, met een overzicht van de uitgaven aan luxeproducten van Joanna Theresia Goubau en James Dormer, het geld dat aan bedienden werd besteed en de namen van de verschillende knechten. Hoewel het boek chronologisch is

ingedeeld, zorgen deze vele gedetailleerde uitweidingen ervoor dat het overkoepelende betoog niet altijd gemakkelijk te volgen is. Bovendien worden algemene conclusies vaak terloops verwoord, waardoor de grote debatten waar de studie aan wil deelnemen soms onvoldoende tot hun recht komen. In het eerste hoofdstuk worden bijvoorbeeld in het subhoofdstuk 'brieven schrijven' al conclusies getrokken over het belang van brieven schrijven voor de zusjes Goubau, nog voor er zelfs iets over hun jeugdjaren gezegd is.

Jammer is het ook dat het interessante primaire materiaal waarop de auteurs zich baseren, niet uit de verf komt. De talrijke brieven van de zussen Goubau worden slechts af en toe geciteerd, en vaak gaat het om een hertaling zonder verwijzing naar het origineel. In voetnoot 12 van het tweede hoofdstuk vermelden de auteurs dat alle citaten uit het Engels, Frans en Nederlands letterlijk zijn getranscribeerd, maar

verder is er geen verantwoording voor de manier waarop de brieven in de studie zijn gebruikt of weergegeven. Waarom de vrouwen bijvoorbeeld voor een bepaalde taal kozen, of hoe hun taal (en hun toon) varieert afhankelijk van met wie ze correspondeerden, wordt niet duidelijk.

Broze levens, krachtige vrouwen is echter wel degelijk een welkome bijdrage aan de (vrouwelijke) adelgeschiedenis. Het boek toont overtuigend aan dat adellijke vrouwen net als mannen in staat waren om beslissingen te nemen over de continuïteit van de familielijn en zo het familiepatrimonium in stand konden houden. Het boek werpt op die manier een nieuw licht op de adelgeschiedenis, de geschiedenis van genderidentiteit en de geschiedenis van emoties, debatten waarin nauwelijks of slechts op een stereotiepe manier werd nagedacht over adellijke vrouwen.

Johanna Ferket, Universiteit Antwerpen

Donald Haks, *Journalistiek in crisistijd. De (Nieuwe) Nederlandsche Jaarboeken 1747-1822* (Uitgeverij Verloren; Hilversum, 2017) 128 p., ill., tbl., grf., €15,- ISBN 9789087046460

Arsenalen van binnenlands nieuws in de achttiende eeuw

In 1747 verrijkte de doopsgezinde uitgever Frans Houttuyn het Nederlandse mediaveld met maandelijkse overzichten van binnenlands nieuws. Hij publiceerde deze in Amsterdam onder de hoofdtitel *Nederlandsche Jaerboeken*. De Republiek kende toen al geruime tijd zulke nieuwspublikaties, bijvoorbeeld de halfjaarlijkse *Europische Mercurius* en *De Nederlandsche, Maandelyke Post-ryder*, maar die behandelden vooral internationaal nieuws. Van de bestaande nieuwsboeken

kopieerde Houttuyn de geografische presentatie van het nieuws, die ook in de kranten van toen gebruikelijk was. In zijn geval betrof het echter een rangschikking van de geselecteerde berichten per provincie, met ook afzonderlijke aandacht voor Drenthe en de Generaliteitslanden. Hij vulde hiermee een gat in de markt, want zijn serie (1747-1765) en haar achttiende-eeuwse opvolger *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken* (1766-1798) hielden decennialang stand. Ze kenden zelfs nog enkele

nabranders in de negentiende eeuw in de vorm van de volgende serie *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken* (1813-1814) en de *Jaarboeken van het Koninkrijk der Nederlanden* (1814-1822).

Donald Haks, voormalig directeur van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (sinds 2011 onderdeel van Huygens ING) en Leids historicus, deed grondig onderzoek naar al deze jaarboeken, met *Journalistiek in crisistijd* als prachtig resultaat. Dit boekje is al weer de 37ste parel in de Zeven Provinciën Reeks, een serie die compacte monografieën bevat voor het brede publiek over zowel grotere kwesties als bijzondere casussen, teksten en episodes uit de geschiedenis van de vroegmoderne Nederlanden. Dit deel lijkt op het eerste gezicht een voorbeeld van de tweede categorie. Haks combineerde echter beide mogelijkheden door de jaarboeken te plaatsen binnen het bredere perspectief van de veranderende relatie tussen politiek en pers tijdens de roerige revoluties van de achttiende eeuw, die uitmondde in het koninkrijk van Willem I. Hiermee kan het worden gezien als een vervolg op zijn gedegen studie *Vaderland en vrede 1672-1713* uit 2013, die de publiciteit over de Republiek in oorlogstijd als hoofdonderwerp heeft.

Journalistiek in crisistijd bestaat uit zes hoofdstukken en een epiloog. De eerste twee hoofdstukken zijn bestemd voor de politiek-culturele inbedding, het karakter en de organisatie van de bestudeerde jaarboeken. In het tweede hoofdstuk staat verhelderend cijfermatig materiaal: een grafiek van het aantal bladzijden per jaardeel en twee tabellen met aantallen pagina's per provincie in percentages en aantallen afleveringen per jaardeel. De tabel met percentages, overgenomen uit

het werk van Jan de Vries en Ad van der Woude, betreft helaas slechts zeven jaren verspreid over de periode 1747-1798. Het is wellicht teveel gevraagd, gezien het monnikenwerk dat het is, maar uitbreiding van deze tabel, evenals nadere uitsplitsing per plaats, zou het zicht op de spreiding van het nieuws over de Republiek verder hebben verruimd. Duidelijk is niettemin dat de samenstellers van de jaarboeken profiteerden van de vele ingezonden brieven en documenten van correspondenten uit het hele land. Bij zijn voorbeelden van briefschrijvers uit steden en dorpen noemt Haks het Friese Workum een dorp (p. 22), terwijl deze plaats als stad wel degelijk een stempel oplevert bij de Elfstedentocht. De auteur is zich hier ongetwijfeld van bewust, want elders brengt hij 'het stadhuis' van Workum ter sprake (p. 42).

In de volgende vier hoofdstukken reflecteert Haks boeiend en met oog voor variatie op de inhoud van de jaarboeken. Zijn aanpak is exemplarisch, wat onvermijdelijk is gezien de duizenden pagina's van de vele delen. Hierbij passeren zeer uiteenlopende onderwerpen de revue, zoals de godsdienstige opwekking in Nijkerk in de periode 1749-1751, de dijkdoorbraken in 1750 en 1760 en de handelsproblemen van de Republiek als gevolg van de oorlog tussen Frankrijk en Engeland in 1778. Door tevens chronologisch te werken blijven tegelijkertijd de grote lijnen in beeld. Zo schetst Haks hoe de auteurs van de jaarboeken de politieke crises en omwentelingen hebben beleefd en overleefd. Hij concludeert onder meer dat de jaarboeken zich in zowel 1748 als de jaren 1780-1787 behoedzaam en legalistisch conservatief opstelden. Ze stonden loyaal tegenover de stadhouder

zonder te vervallen in orangisme. Hun drang tot objectivering van het nieuws was groot.

De delen in de fraai geïllustreerde Zeven Provinciën Reeks mogen circa 30.000 woorden tellen. Het is dan ook unfair de auteur te bekritisieren op te beknopte behandeling van bepaalde zaken wanneer niet tegelijk wordt aangegeven welke andere onderdelen korter hadden gekund. Toch had meer aandacht geschonken kunnen worden aan de uitgevers van de jaarboeken en was het mogelijk geweest sommige verbanden expliciet te leggen. Zo moet de lezer zelf bedenken dat de titelwijziging in 1766 in *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken* het gevolg zal zijn geweest van het overlijden van de eerste uitgever in het voorgaande jaar. Verder wordt bijvoorbeeld Hugh Kennedy opgevoerd als predikant van de Schotse gemeente in Rotterdam (p. 48) en samen met de doopsgezinde predikant Johannes Stinstra als scribent 'buiten de publieke [Gereformeerde, dus calvinistische] kerk' (p. 51), terwijl Kennedy's Schotse gemeente toch presbyteriaans, dus ook calvinistisch was.

Haks had voorinzage in Rietje van Vliets lemmata over de jaarboeken die verschijnen in de *Encyclopedie Nederlandstalige tijdschriften*, een naslagwerk dat in 2018 grotendeels digitaal beschikbaar komt (zie WWW.ENT1815.NL). In de noot waarin hij haar bedankt (p. 14 noot 44) noemt hij ook de *Jaarboeken van de Bataafse Republiek*, maar hier ontbreekt uitleg waarom deze geen onderdeel van het onderzoek vormen. Pas in het vijfde hoofdstuk wordt verklaard dat het om een concurrerende serie ging. Verdere navraag had hem kunnen brengen bij de verdienstelijke Groninger bachelorscriptie van Roelof Hars over de *Nederlandsche Jaerboeken* uit 2012. Hierin is bijvoorbeeld ander cijfermatig materiaal te vinden en recentere literatuur verwerkt van Huib Zuidervaart over Houttuyn dan Haks noemt. Alleen al hieruit blijkt dat er nog veel te doen valt met de series jaarboeken. Bij de interpretatie ervan kan bovendien nog meer tussen de regels doorgelezen worden dan tot nog toe is gedaan.

Joop W. Koopmans, Rijksuniversiteit Groningen

Fernando Martínez Luna, *Een ondraaglijk juk. Nederlandse beeldvorming van Spanje en de Spanjaarden ten tijde van de Opstand 1566-1609* (Verloren; Hilversum 2018) 208 p., ill., €25,- ISBN 978908704736

De Zwarte Legende van Spanje in Nederlandse pamfletten

Dit boek is de handelseditie van een Groningse dissertatie uit 2016, geschreven door een neerlandicus van Spaanse oorsprong. Zijn Spaanse identiteit zal ongetwijfeld de onderwerpkeuze hebben beïnvloed, maar we vinden in deze

studie vooral de invloed van zijn academische discipline. De 236 pamfletten uit de Knuttel-catalogus worden in essentie bestudeerd als teksten binnen het interpretatieve kader van de imagologie, een stroming binnen de traditie van de literaire

studies. De historische context speelt echter een veel minder belangrijke rol in dit proefschrift dan waar een historicus op had gehoopt.

Uit deze constatering volgt de voorname kritiek op het boek. Historici gaan voor de periode 1566-1609 uit van een burgeroorlog die zowel het noorden als het zuiden van de Lage Landen omvatte en waarbij de godsdienstige en politieke verhoudingen steeds aan verandering onderhevig waren. In de beginfase kwam de kritiek op de Spaanse invloed vooral uit protestantse kringen in de grote steden van Brabant en Vlaanderen, met daarnaast een sterke protestantse invloed in de zuidelijke grensregio's. Rond 1609 zijn het de naar het noorden uitgeweken calvinistische zuiderlingen die de vlam van de strijd tegen Spanje weer wilden aanwakkeren. In het boek van Fernando Martínez Luna vinden we behalve het beeld van de prototypische Spanjaard (p. 166) indirect ook een prototypische – en dus a-historische – tegenhanger in de gedaante van een protestantse Nederlander uit het noorden.

De ter ondersteuning bestudeerde kroniekschrijvers zijn zonder uitzondering allemaal protestants en van veel pamfletten lijkt het mogelijk om hetzelfde te stellen, al neemt de auteur hierover geen standpunt in. Is het anti-Hispanisme (ook wel als Zwarte Legende omschreven) nu een protestants genre of een algemeen Nederlands genre? Dit is van belang omdat we weten dat in de late zestiende eeuw misschien slechts een tiende deel van de bevolking was aangesloten bij een protestantse kerk. Tegelijkertijd werd anti-Hispanisme door de auteurs van de pamfletten gebruikt om de Nederlanders die niet meededen aan het verzet tegen

de koning te beschuldigen van landverraad. Zij werden immers gelijkgesteld aan die onbetrouwbare Spanjaarden. Een deel van de pamfletten is er dus niet op gericht om Spanjaarden te beschuldigen, maar om Nederlanders aan te vallen die het spel niet wilden meespelen en dat was in eerste instantie een ruime meerderheid. Deze strategie komt ondermeer uit de hoek van Willem van Oranje en zijn medewerkers.

Het boek bevat veel boeiend nieuw materiaal. Martínez Luna is wellicht niet de eerste auteur die over de Nederlandse Zwarte Legende schrijft, maar wel de eerste die er een heel boek aan besteedt. Hij lijkt de lijn te volgen van zijn voorgangers, zoals Koen Swart, maar neemt toch enige afstand van diens model waarbij het accent van de kritiek steeds verschoof: 'De Nederlandse beeldvorming bevatte thema's die, ofschoon daarin een chronologische ontwikkeling te onderkennen valt, met een zekere regelmaat terugkeerden.' (p. 167). De auteur kiest dus voor nadruk op de continuïteit. Daarbij gaat het om een aantal beelden die centraal staan in zijn boek: de rol van de Spaanse Inquisitie, het beeld van hoofdrolspelers zoals de hertog van Alva, kardinaal Granvelle en koning Filips II, dat van de Spaanse soldaat en van de Spaanse drang tot overheersing. We krijgen nu voor het eerst ruim zicht op de vele pamfletten die er destijds zijn gepubliceerd en waarin de Spanjaarden met scheldkannonades onder vuur werden genomen. De auteur toont overtuigend aan dat er in de Lage Landen een invloedrijke variant van de Zwarte Legende heeft bestaan die een belangrijke rol heeft gespeeld bij de ontwikkeling van het negatieve beeld van Spanje in Europa. Na publicatie van dit

boek kan niemand dit vijandbeeld meer bagatelliseren.

De meest opvallende bijdrage van dit boek is zonder enige twijfel de nadruk op het prachtige pamflet over de Spaanse *Seignor* dat zelfs een heel hoofdstuk heeft gekregen. Dit veelvuldig vertaalde pamflet uit 1598 is van Nederlandse oorsprong en combineert woord en beeld in zestien fraaie emblemen. Terecht wijst de auteur dit overduidelijk protestantse pamflet aan als het hoogtepunt van de Zwarte Legende. Tot nu toe richtte het Nederlandse onderzoek zich voornamelijk op Willem van Oranje en zijn *Apologie* en mogelijk daardoor is de *Seignor* relatief onbekend gebleven. Daar komt met het boek van Martínez Luna dus verandering in. Deze handelseditie is voorzien van mooie kleurenplaten van de emblemen en alleen daarom al een aanwinst voor de boekenkast. We zien de Spanjaard als een engel in de kerk, een duivel in huis, een wolf aan tafel, een varken in zijn kamer, een pauw op straat, een vos om vrouwen

te bedriegen, een leeuw in het garnizoen, een haas in een belegerde plaats en als een schaap onder de galg. Verder is de Spanjaard geldgierig, eergierig, bloedgierig, wraakgierig, tiranniek, trouweloos en leugenachtig. De in vrome bewoordingen gestelde conclusie van het pamflet is dat we er dankbaar voor moeten zijn dat de Nederlanders zijn bevrijd van de slavernij van de *Seignor*.

Fernando Martínez Luna heeft er met zijn helder geschreven boek voor gezorgd dat de Nederlandse Zwarte Legende van Spanje eindelijk zichtbaar is geworden in de Nederlandse boekhandels als een essentieel onderdeel van het wordingsproces van de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën en daarmee van het huidige Koninkrijk der Nederlanden. Zo wordt zichtbaar dat de huichelachtige strofe 'Den Coninck van Hispaengien heb ick altijd gheeert' uit het Wilhelmus, deel uitmaakt van diezelfde Zwarte Legende.

Raymond Fagel, Universiteit Leiden

Judith Pollmann, *Memory in early modern Europe, 1500-1800* (Oxford University Press; New York, 2017) 231 p., ill., £30,00 ISBN 9780198797555

Wat we weten en niet weten over vroegmoderne herinnering

De ongekennde populariteit van *memory studies* zal niemand zijn ontgaan. Sommige critici spreken zelfs van een *memory industry* waarin onderzoek naar herinneringscultuur en -politiek de markt zou overspoelen. In haar nieuwe boek *Memory in early modern Europe, 1500-1800* legt Judith Pollmann uitgebreid uit waarom onderzoek naar de vroegmoderne herinneringspraktijken en vooral de verbinding

daarvan met de moderne omgang met het verleden juist hard nodig is. Dit heeft deels te maken met de wetenschappelijke interesse in het onderscheidende van de moderne tijd en hoe die het zicht op de vroegmoderne wereld soms vertroebelt. Met dit in het achterhoofd co-redigeerde Pollmann eerder al de bundel *Memory before modernity* (2013) behorend bij het VICI-project *Tales of the revolt. Memory,*

oblivion and identity in the Low Countries, 1566-1700, dat liep van 2008 tot 2013. De voorliggende monografie mag gelden als het eindresultaat van ditzelfde project.

Pollmann heeft twee doeleinden met het boek. Ten eerste wenst zij een bruikbaar overzicht te geven van de bestaande kennis over vroegmoderne herinneringscultuur. Ten tweede beoogt Pollmann de dialoog te openen tussen het contemporaine onderzoek naar herinneringscultuur voor en na 1800. Pollmann betwijfelt de veronderstelling van vele moderne herinneringsonderzoekers dat publieke herinnering een modern fenomeen is gevormd door revoluties, massamedia en (natie)staatsvorming aan het einde van de achttiende eeuw. Zij zet eveneens vraagtekens bij de bewering dat moderne ontwikkelingen als industrialisering resulteerden in een definitieve vervreemding van het eigen verleden. Bovendien betwist Pollmann de brede aannames over het zogenaamd ahistorische denken van de vroegmoderne mens.

Op basis van een diversiteit aan bronnen (van gedenkpenningen via landschapsmarkeringen tot volksverhalen) beargumenteert Pollmann overtuigend dat herinnering even belangrijk was voor de vroegmoderne mens als voor de moderne mens. Net als nu droeg herinnering bij aan het vormen van persoonlijke en gemeenschappelijke identiteiten. Het verschil zat hoofdzakelijk in het onbetwiste prestige dat het verleden genoot onder vroegmoderne Europeanen als een bron voor morele, juridische, sociale en politiek autoriteit. Veel vroegmoderne herinneringspraktijken continueerden in de moderne tijd naast nieuwere varianten. Derhalve betoogt Pollmann dat het lineaire verklaringsmodel voor

herinneringsculturen moet worden vervangen door een cumulatief model.

Het boek telt zeven hoofdstukken en bestaat uit twee delen. De eerste vijf hoofdstukken behandelen meer algemene thema's en de hoofdstukken zes en zeven bespreken oorlogsherinneringen. Het eerste hoofdstuk bespreekt de rijke persoonlijke herinneringscultuur in vroegmodern Europa die vormgaf aan sociale status en levenslessen bood. Pollmann toont hoe autobiografen hun persoonlijke identiteit vormgaven aan de hand van *culture scripts* voor het zijn van een kind, man, vader, soldaat, ambachtsman of intellectueel. De beschreven ervaringen leerden hoe de autobiografen verlangden zielenheil te bereiken. Dit veranderde toen onder invloed van het nieuwe romangenre achttiende-eeuwse memoristen hun leven presenteerden als een roman. Zodoende groeide de focus op de persoonlijke uniciteit, morele dilemma's en zelfontwikkeling (plot). Pollmann concludeert dat moderne commentatoren het niet bij het juiste eind hadden toen zij beweerden dat de vroegmoderne mens geen *sense of self* had en dus geen persoonlijke herinnering. In hoofdstuk twee onderstreept Pollmann de vroegmoderne rol van het verleden als *magistra vitae* via analogieën en anachronisme. Tegelijkertijd benadrukt zij ook het wijdverspreide bewustzijn van en interesse in historische verandering. Deze zouden tot de dag van vandaag naast elkaar bestaan. Voor de vroegmoderne mens was het een keuze en niet zozeer een onvermogen om historische verandering te zien.

Hoofdstuk drie legt het vroegmoderne belang van gemeenschappelijke herinneringspraktijken uit voor het overdragen van gewoonte als autoriteit in vele

facetten van het leven. De status van gewoonte veranderde door vroegmoderne ontwikkelingen. Codificering maakte gewoonterecht minder flexibel en groeiend scepticisme ontstond tegenover het verleden als autoriteitsbron. Als gevolg van overzeese ervaringen kwam een cultureel superioriteits- en vooruitgangdenken op, waardoor het loslaten van gewoonte werd beschouwd als een toetssteen van de moderne beschaving. Hoofdstuk vier toont grotendeels publieke herinneringspraktijken (zoals aan het Leids Ontzet van 1574) in de Lage Landen, bestaande uit een combinatie van mondelinge en geschreven media. Pollmann beschrijft hoe die lokale, nationale en transnationale niveaus doorkruisten. In het volgende hoofdstuk nuanceert Pollmann het onderscheid tussen mythevorming en geschiedschrijving door te demonstreren hoe historisch details authenticiteit gaven aan vroegmoderne volksverhalen over bijvoorbeeld de Sint Elisabethvloed (1421) en hoe een mythisch karakter een succesvolle overlevering veiligstelde. Wetenschappers beschouwen onterecht de vervaging van dit onderscheid tussen mythe en feitelijke gebeurtenissen als alleen een hedendaags en postmodern fenomeen, stelt Pollmann.

In hoofdstuk 6 legt Pollmann uit hoe *acts of oblivion* (afspraken om burgerconflicten te vergeten) een belangrijk vredesinstrument waren voor Europeanen. Zo vaardigde het Engelse Parlement in 1660 de *Indemnity and Oblivion Act* uit om de restauratie van de monarchie te bewerkstelligen. Doorgaans dienden deze vergeetelheidsclausules twee doelen: het geven van amnestie voor gewelds- en verzetsdaden uit angst voor wraakacties en het beëindigen van ruzies over grondclaims. Naleving en handhaving bleek vaak lastig,

zoals Pollmann demonstreert aan hand van verschillende casussen. Dit gebruik van het wettelijk wissen van het oorlogsverleden verminderde in de negentiende en twintigste eeuw, toen de status van gewoonte in de rechtspraak afnam. Het laatste hoofdstuk beschrijft het transnationale (zelfs kosmopolitische) karakter van het vroegmoderne genre *atrocity narrative*, dat sterke gelijkenissen draagt met moderne oorlogsgruwelverhalen.

De selectie van het primair bronmateriaal is vooral gefocust op Nederland, wat begrijpelijk is gezien het onderwerp van het VICI-project. Pollmann heeft secundaire literatuur gebruikt om de uitkomsten te plaatsen in een bredere (1500-1800) en Europese context, wat zij overigens zelf duidelijk maakt in de inleiding. 'Europa' omvat voornamelijk de Lage Landen, Frankrijk, Brittannië, en de Duitse gebieden. De verscheidenheid aan casussen belichten het menselijke van de vroegmoderne herinnering en leveren indringend bewijsmateriaal op.

Het is hierdoor een bruikbaar boek voor studenten en niet-specialisten die zich in vroegmoderne herinneringspraktijken willen verdiepen, geholpen door Pollmanns toegankelijke schrijfstijl. De bespreking van de complexe historiografische debatten over (vroegmoderne) herinnering is eveneens inzichtelijk, ook voor onderzoekers van herinnering en/of vroegmodern Europa. Het eerste doel van het boek is daarmee bereikt, maar hoe zit het met tweede doel: het aanmoedigen van een goed gesprek tussen vroegmoderne en moderne herinneringsonderzoekers? Vrijwel elke onderzoeker van herinnering (ongeacht discipline of bestudeerd tijdvak) zou gebaat zijn bij het lezen van dit boek. Het biedt ruimte voor een

herwaardering van herinneringsculturen van zowel voor als na 1800. Daarbij roept het gedegen vragen op over de beweerde relatie tussen historisme, nationalisme en

modernisme. Of dit het beoogde gesprek aanzwengelt, zal de tijd leren.

Marianne Klerk, University of Oxford

Nieuwste Tijd

Remieg Aerts, *Thorbecke wil het. Biografie van een staatsman* (Prometheus; Amsterdam 2018) 886 p., ill, € 49,99 ISBN 9789035144798

Een liberaal met visie

Leidse studenten namen het initiatief. Eind 1835 vroegen zij hun hoogleraar om een collegereeks over de vigerende grondwet. Johan Rudolf Thorbecke (1798-1872), wiens onderwijs zich tot dan toe beperkte tot de Nederlandse staats- en rechtsgeschiedenis van Karel V tot 1795, zegde toe: een privatisimum over de grondwet van 1815. ‘Het college zou beslissend worden voor zijn verdere loopbaan’, noteert Remieg Aerts op eenderde van zijn volumineuze *Thorbecke wil het*, de eerste volledige biografie van de grote staatsman. Thorbecke stortte zich op het onderwerp. De contemporaine constitutionele geschiedenis zou de studenten leren nadenken, zelf verheugde hij zich op de mogelijkheid tot verdere intellectuele vorming – liefde voor de studie was hem bijgebracht door zijn maatschappelijk mislukte vader en vervolmaakt aan de Amsterdamse academie, tijdens zijn Duitse *Wanderjahre* en een hoogleraarschap te Gent.

De grondwet, oorspronkelijk bedoeld voor het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, was al voor de Belgische afscheiding verworpen tot een constitutioneel kadaver. Ze ontbeerde een ‘vast beginsel’,

was vertrapt door de autoritaire Willem I en droeg sterk bij aan een verstikkend biedermeierklimaat waarin een behoudzuchtige aristocratische elite gedijde en alle maatschappelijke ontwikkeling stokte. Thorbeckes oordeel over de constitutie bleef niet binnen de collegezaal. In 1839 publiceerde hij zijn bevindingen in zijn roemruchte *Aanteekening op de grondwet*. Tegen die tijd was de studeerkamergeleerde, een buitenstaander in alle opzichten, de voorman geworden van een liberale oppositie die het staatsgebouw binnen tien jaar totaal zou hervormen. Revolutiejaar 1848 bracht de herziene grondwet, ‘Thorbeckes grondwet’, zoals alle Nederlandse scholieren al voor de introductie van de *Canon van Nederland* leerden, die een ‘nationale kracht’ diende te zijn en ruimte zou bieden aan ‘het beginsel van leven en wasdom’. De rest is geschiedenis, hier in detail geboekstaafd.

Aerts, die eerder schreef over het tijdschrift *De Gids* en over negentiende-eeuws Amsterdam, verontschuldigt zich welhaast voor het feit dat hij met een biografie komt. De suggestie kwam van Thorbeckes laatst levende nazaat in rechte lijn, de intrinsieke betekenis van

de hoofdpersoon trok hem over de streep. En hoe: zo beknopt als Thorbecke zich uitdrukte, zo breedvoerig is zijn biograaf. Karig daarentegen is de uitgever met het aantal illustraties: zestien slechts, waarvan drie uitsluitend met tekst. Doorlezen loont, vanwege talrijke ironische terzijdes en vanwege het stelselmatig problematiseren van het verhaal. 'In hoeverre is de grondwet van 1848 het werk van Thorbecke?' Zelf telde de staatsman vijftig afwijkingen van zijn bedoelingen. Pas met de organieke wetten, de kies-, gemeenten- en provinciewet van zijn eerste kabinet (1849-1853), lukte het Thorbecke zijn wil door te zetten, zijn alternatief voor de gecentraliseerde staat van Willem I. De staatshervorming berustte op een door-dachte en samenhangende visie. Het zal de huidige premier en liberale partijleider Mark Rutte verbazen, temeer omdat deze visie, zoals Jan Drentje eerder in zijn *Thorbecke. Een filosoof in de politiek* liet zien, romantische ideeën uit het Duitse idealisme en historisme combineerde met invloeden van het Franse doctrinair liberalisme, maar niets uit te staan had met verlicht contract-denken of de praktijk van het Britse parlementarisme. Op grond van een principiële scheiding tussen de privaat- en publiekrechtelijke sferen organiseerde Thorbecke, een bestuurder *pur sang*, staatshoofd, regering, kerken, provincies, gemeenten, onderwijs, gezondheidszorg en infrastructuur in een publiek functioneel verband, zoals hij ook het staatsburgerschap definieerde als een publieke functie: alleen zo kon de natie vooruitkomen.

Hoe abstract dit ook allemaal klinkt, Aerts legt het toegankelijk uit. Heerlijk zijn de scherpe observaties van zijn hoofdpersoon. 'Men is niet ligt populair,

indien men niet met zijn volk de fouten gemeen heeft', schreef deze niet zonder zelfkennis. De steile geleerde en schoolmeesterachtige frik was immer beter voorbereid dan zijn tegenstanders. Zelfs vanuit de oppositie bepaalde hij het regeringsbeleid. Overtuigd van zijn eigen gelijk joeg hij iedereen tegen zich in het harnas, ook omdat het hem aan politiek gevoel ontbrak. Aerts noemt hem drie-maal 'bijna autistisch'. Gevolg: voortduurende ruzies. Oorlog voerde Thorbecke tegen ruggengraatloze politici, verachtelijke 'karnemelkmannen' uit een elite die met onderling handjeklap het land bestuurde. Nederige afkomst en overspannen plichtethiek deden hem overlopen van rancune. Legendarisch zijn de botsingen met Willem III. De voorbeelden uit Dik van der Meulens koningsbiografie uit 2013 krijgen een aanvulling: tijdens de consternatie rond het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie wilde de koning de pauselijke havenstad Civitavecchia met een kanonneerboot laten beschieten.

Er is meer. Liberalisme is de kunst van het scheiden genoemd: staat van economie, kerk en kunst, geloof van wetenschap, publiek van privé. Thorbecke verhief zulk compartimentaliseren tot levenskunst. Hoe anders zijn Aerts' passages over de privépersoon. Filosoferde Johan Rudolf over de liefde met zijn aanstaande Duitse schoonmoeder – deze jonge weduwe adoorde hem – zijn liefdesbrieven bewaarde hij voor haar 17-jarige dochter Adelheid, zijn 'lief madonnaatje' die hij als vierjarig meisje al voorlas, zij op schoot bij de 22-jarige student. Zegen voor de biograaf is ook Thorbecke als vader. Na twee succesvolle kabinetten meende hij overal onmisbaar te zijn, een 'historische figuur' die vanuit een messianistische gedrevenheid als

enige wist waar het heen moest. Terwijl hij zelf had moeten slagen waar zijn vader faalde, dienden zijn zoons zijn eigen succes minstens te evenaren. Geen wonder dat er twee naar Indië vertrokken, weg van die dominante man. Geen wonder

dat de dochters ongetrouwd bleven. Arme zoon Willem. Zelfs tijdens zijn promotie stal zijn vader de show. Aerts beheerst het allemaal tot in de puntjes.

Jeroen Koch, Universiteit Utrecht

Raf de Bont & Jens Lachmund, *Spatializing the history of ecology. Sites, journeys, mappings* (Routledge; New York & Londen, 2017) 238 p., ill., krt., €129,- ISBN 9781138727038

Metafoor of meetbaar? De betekenis van ruimte in de geschiedenis van de ecologie

In deze bundel, geredigeerd door historicus Raf de Bont en socioloog Jens Lachmund, staat de betekenis van ruimte binnen het vakgebied van de ecologie centraal en wordt de kwestie vanuit een historisch perspectief benaderd. De redacteurs plaatsen de studie binnen de *spatial turn* van de sociale en geesteswetenschappen waarbij ruimte wordt opgevat als een constructie die per context een andere betekenis heeft.

De opzet van de bundel is gebaseerd op twee uitgangspunten. Enerzijds stellen de samenstellers dat ruimte binnen de ecologie niet neutraal en triviaal is, maar de doorslaggevende plek waar ecologische kennis ontstaat. Anderzijds komt uit de bijdragen naar voren dat ecologische studies beïnvloeden hoe er over concrete ruimtes wordt gedacht, welke betekenis daaraan wordt toegekend (juridisch, politiek, emotioneel etc.) en welke feitelijke interventies daaruit volgen.

Deze culturele benadering levert waardevolle inzichten op, maar kan ook beperken. De ecologie vat zichzelf namelijk ook op als natuurwetenschap waarbij de euclidische ruimte meespeelt. Het

karakteriseren van ruimtelijke kennis enkel als een contextgebonden cultuurverschijnsel schiet dan voorbij aan de ruimteopvatting van de ecologie zelf waarbij afstand, richting, grootte, aantal en vorm ook betekenisvol zijn.

Voor deze recensie zijn de artikelen beschouwd vanuit de vraag of, en zo ja, op welke wijze er voor het betoog kaarten zijn gebruikt en in hoeverre die bijdragen aan een goed begrip van de betekenis van ruimte in de beschreven context. Kaarten zijn namelijk bij uitstek een versmelting van zowel culturele als geometrische betekenissen en bevinden zich daarmee op het snijvlak van metaforische en meetbare ruimteopvattingen. Ze hebben daarmee een grote invloed op het interpretatieve kader waarbinnen ruimtelijke kennis geproduceerd wordt. Deze benadering van de bundel is bovendien te legitimeren omdat de ondertitel van de bundel suggereert dat *mapping* een belangrijke plaats in de analyses heeft.

De rol van kaarten in de bijdragen loopt sterk uiteen, wat samengaat met de diverse invullingen die auteurs aan het begrip ruimte geven. Het niet opnemen

van oude ecologische kaarten in de analyses blijkt in een aantal gevallen een gemis, al is dat niet overal even sterk. Het gemis wordt vooral ervaren wanneer het artikel focust op ecologische kennisproductie over ruimte. Een voorbeeld daarvan is de bijdrage van Nils Güttler (hoofdstuk twee). Hij beschrijft hoe het karteren van ecologische verschijnselen essentieel was in de zoektocht naar Hercynia in het negentiende-eeuwse Duitsland. Zijn stelling dat het ruimtebegrip in de context van deze zoektocht samensmolt met ruimtelijke dimensies van het culturele *Heimat*-gedachtegoed is niet goed te beoordelen. De kaarten die het resultaat van deze zoektocht waren, zijn namelijk niet in de bundel opgenomen. Dit maakt het moeilijker om de betoogde ruimtelijke samenhang tussen de ecologische en culturele kanten van de zogenaamde Hercynia op waarde te schatten.

Jeremy Vetter onderzoekt in hoofdstuk vijf een ecologische studie naar woestijn-ecologie in het westen van de Verenigde Staten uit de eerste helft van de twintigste eeuw. Hij betoogt dat praktische uitdagingen van ecologisch veldonderzoek voor wetenschappelijke doeleinden, zoals de locatiekeuzen van observatieposten, tot fundamentele problemen leiden. Bijvoorbeeld vanwege de vertaalslag van lokale waarnemingen naar hogere schaalniveaus. Dat Vetter hierbij weinig aandacht heeft voor kaarten komt enerzijds voort uit de theoretische aard van deze kwestie als uit zijn nogal metaforische opvatting van ruimte: hij spreekt van *borderlands* als hij het heeft over grensoverschrijdend werk tussen laboratoriumonderzoek, -veldwerk en professionals-amateurs.

Jens Lachmund (hoofdstuk acht) bespreekt bij zijn studie naar de wijze waarop

Brussel in de jaren zeventig als urbaan-ecosysteem geconceptualiseerd werd wel de oorspronkelijke kaarten. Hij besteedt zelfs relatief veel aandacht aan de karakteristieken van de data geproduceerd door metingen en observaties en de diverse data-bewerkingen die voor het maken van ecologische kaarten de input vormden. Hij heeft een van de originele kaarten van dit project bovendien als afbeelding opgenomen en bespreekt wat daarop te zien is. Omdat de kaart echter zwart-wit en (waarschijnlijk) op een andere schaal is afgedrukt, is het helaas niet precies te bepalen welke betekenis de onderscheidde eenheden hebben en hoe die zich tot elkaar verhouden, beschouwd vanuit de ecologische kennis die zij weergeven. De relatie tussen deze kaart en Lachmunds betoog dat concrete plekken in dit project een specifieke betekenis kregen door de circulatie en toepassing van ruimtelijke kennis binnen een wetenschappelijk discours, blijft hierdoor minder concreet dan wellicht mogelijk was geweest.

Er zijn daarnaast ook bijdragen waarbij het niet gebruiken van kaartmateriaal minder problematisch is omdat het gaat over de sociale constructie van ruimte. Etienne S. Benson (hoofdstuk zeven) benadrukt bijvoorbeeld dat zelfs wanneer ecosystemen virtueel gesimuleerd werden en dus 'ruimteloos' waren, de onderzoekspraktijk consequenties had voor de betekenisgeving aan en tussen plaatsen binnen een project. Bepaalde gegevens werden immers van hun plaatsgebonden kenmerken ontdaan om universeel geldende processen te vertegenwoordigen: *displacement*. Andersom werden bepaalde plaatsten geschikt bevonden voor het verzamelen van gegevens en het toekennen van de betekenis *displaced*. In een betoog

van deze aard hadden kaarten weinig toegevoegd. Dit geldt gedeeltelijk ook voor het feit dat het toepasbaar verklaren van ecologische kennis op concrete ruimtes, bijvoorbeeld als ruimtes voor conservering, daarop verstrekkende invloed kan hebben. Dit is wat Wöbse (hoofdstuk elf) betoogt wanneer ze wijst op de doorslaggevende rol van ecologen bij de internationale erkenning van de Waddenzee als een samenhangende ecologische eenheid. Hoewel ze wijst op het gebruik van diverse media die deze ruimte uitbeelden, hebben kaarten geen grote rol in haar analyse.

De soms ronduit metaforische invulling van het begrip ruimte zoals de term *borderlands* of theoretische verkenningen over *displaced* en *displacement* onthullen een invulling van ruimte als sociaal construct ten koste van ruimte begrepen als

geometrische realiteit. Dit verklaart ook de beperkte aandacht voor oude ecologische kaarten. Het verschilt echter per artikel in hoeverre dit voor de lezer belemmerend is bij het verkrijgen van inzicht in de totstandkoming van ruimtelijke concepten in en aspecten van de ecologie. Deze nadruk op de constructivistische kant heeft wel degelijk een meerwaarde, omdat positivistisch ingestelde ecologen relatief ver van deze benadering af zullen staan. Het zal hen bewust maken dat hun ruimteopvatting ook altijd een contextuele dimensie heeft. Doordat de artikelen hierin overtuigen daagt de bundel uit tot kritische reflectie – juist in een wetenschappelijk veld als de ecologie.

Thomas van den Brink, Technische Universiteit Delft

Ruud van Dijk, Samuël Kruizinga, Vincent Kuitenbrouwer en Rimko van der Maar (ed.), *Shaping the international relations of the Netherlands, 1815-2000. A small country on the global scene* (Routledge: Londen, 2018) 252 p., ill., £105,-, ISBN 9780415784535

Een kleurrijk beeld van Nederland in de wereld

Wat is het belang van schrijven over Nederlandse buitenlandse betrekkingen voor een internationaal publiek? Elke Nederlands historicus die zich hiermee bezighoudt loopt onvermijdelijk tegen deze vraag op. Vaak is er een keuze uit twee smaken: Nederland is een typische vertegenwoordiger van een bredere kwestie of patroon, of het vormt juist een uitzondering. Deze bundel bekijkt deze vraag door de lens van *small state studies* en stelt zich mede ten doel om, door middel van onderzoek over Nederlandse

buitenlandse betrekkingen, een bijdrage te leveren aan dit onderzoeksgebied in de politieke wetenschappen. Pogingen om deze onderzoeksgebieden – geschiedenis (van de internationale betrekkingen) en politicologisch onderzoek naar het gedrag van (kleine) staten – dichter tot elkaar te brengen moeten worden toegejuicht, omdat zij beide met verschillende methodologieën eenzelfde onderwerp bestuderen. In dit geval, hoe Nederland op het internationale toneel opereert. Deze bundel probeert hieraan bij te dragen door zich te

richten op niet-statelijke actoren (en hun interactie met gouvernementele kringen) en transnationale contacten en relaties. De bundel is de uitkomst van een in 2016 gehouden symposium over de stand van het onderzoek naar internationale betrekkingen in Nederland. De redactie is in handen van een viertal historici verbonden aan de Universiteit van Amsterdam, dat zich vanuit verschillende invalshoeken bezighoudt met de geschiedenis van Nederland in de wereld.

Een systematische aanpak om het onderzoeksgebied van Nederlands buitenlandse beleid en betrekkingen (een onderscheid dat niet altijd helder wordt gemaakt) te verbreden met actoren buiten de formele kanalen is een welkome toevoeging aan de bestaande geschiedschrijving over deze thema's in Nederland. In het kader van *new diplomatic history* zijn er sinds het eerste decennium van de eenentwintigste eeuw nieuwe perspectieven ontstaan op het traditionele onderzoeksveld van diplomatieke geschiedenis, zowel voor vroegmoderne als recentere geschiedschrijving. Hierbij gaat het naast het incorporeren van zowel statelijke als niet-statelijke actoren ook om de invloed van *cultural studies* en inzichten van de sociale wetenschappen. Door deze bredere blik is er niet alleen meer aandacht voor andere actoren die ook diplomatie bedrijven, maar ook voor de omgeving waarin de formele actoren opereren. Tevens is het doel om door andere methodologieën te gebruiken een nieuwe impuls te geven aan de studie van Nederlandse buitenlandse betrekkingen.

De bundel laat een kleurrijk beeld zien van Nederlandse buitenlandse betrekkingen vanaf 1815. Door de lens van de formele kanalen te verplaatsen naar

niet-statelijke actoren komen nieuwe thema's en benaderingen bovendrijven. Dit geldt bijvoorbeeld voor de koloniale context. Zo bekijkt David Snyder het Nederlandse optreden in Nederlands-Indië in de jaren veertig vanuit een andere invalshoek, door inzichten te bieden in hoe Nederland door middel van propaganda probeerde Amerikaanse macht in eigen voordeel te gebruiken. Erik de Lange laat zien dat Nederland zich medeplichtig maakte aan Europees imperialisme in Algerije kort na het Congres van Wenen. De rol van de vice-admiraal ter plaatse wordt hier uitgelicht. Het zijn deze niet-statelijke actoren die het boek zijn kleur geven. Het sterkst is dat in de bijdragen waarin deze actoren als beginpunt worden genomen, in plaats van ze als toevoeging aan het gouvernementele verhaal op te voeren.

Niettemin is het van belang de interactie tussen deze actoren en gouvernementele kringen te belichten, iets wat de redacteurs zich ten doel hebben gesteld. Op deze manier ontstaat er een effectieve kruisbestuiving, waarbij een meer omvattend beeld ontstaat van de betrekkingen. De rol van Pieter Geyl in Londen voor het Nationaal Bureau voor Documentatie laat zien dat het ministerie van Buitenlandse Zaken waardevolle informatie ontving via Geyl, maar tegelijkertijd op gespannen voet met hem kwam te staan door zijn eigengereide optreden. 'Ruslandganger' en zakenman Ernst van Eeghen was in de jaren tachtig en negentig een ander voorbeeld van een tot nu toe onderbelichte actor waar Buitenlandse Zaken zich niet altijd raad mee wist.

Voor dit onderzoek naar 'informele macht' moeten de historici vaak met een breder scala aan bronnen werken dan in

diplomatieke geschiedenis. *Oral history*, pamfletten en particuliere archieven geven delen van de puzzel, maar duidelijk wordt ook dat vaker wel dan niet stukjes missen. Dit is geen enkele historicus vreemd, maar laat zien dat er in onderzoek naar dergelijke actoren onvermijdelijk gaten zullen vallen.

De bundel slaagt erin nieuw licht te werpen op het belang van Nederlandse niet-statelijke actoren op het internationale toneel. Hiermee onderstrepd dat het daar niet alleen als kleine staat opereert, maar door deze contacten ook ontwikkelingen vormgaf. De interactie met de formele macht wordt hierbij effectief uitgelicht. De bijdrage aan *small*

state studies, en hiermee aan het integreren van de geschiedschrijving en de politieke wetenschappen, blijft bij een eerste aanzet. In verschillende afzonderlijke bijdragen wordt duidelijk dat hier historici spreken, die grenzen zien aan wat *small state studies* hen kunnen brengen. Niettemin is het beschikbaar maken van deze inzichten over Nederland aan een internationaal publiek een impuls voor onderzoek naar buitenlandse betrekkingen van andere kleine staten en voor de internationale dialoog tussen historici over dit thema.

Kim van der Wijngaart, University College Utrecht

Remco Ensel & Evelien Gans, *The Holocaust, Israel and 'the Jew'. Histories of antisemitism in postwar Dutch society* (Amsterdam University Press; Amsterdam, 2017) 598 p., ill., €99,- ISBN 9789089648488

Antisemitisme als multifunctioneel projectiescherm

Antisemitisme is een woord dat al gauw heftige emoties oproept. Neemt het toe in onze samenleving of juist af? Is er sprake van een 'nieuw antisemitisme' of eigenlijk niets anders dan de recycling van eeuwenoude bestaande anti-joodse denkbeelden en stereotypen? Om op dergelijke vragen goed antwoord te geven, is gedegen historisch onderzoek nodig. Alleen vanuit een langetermijnperspectief valt iets zinnigs over hedendaags antisemitisme te zeggen. Het volumineuze boek van Remco Ensel en Evelien Gans voorziet ruimschoots in die behoefte.

Het doel van Gans en Ensel is aan te tonen hoe oude antisemitische repertoires met nieuwe verhalen worden verbonden en nu weer opduiken. Naast deze

historische continuïteit is ook sprake van een mondiale transfer van negatieve ideeën over joden. In hun definitie van antisemitisme maken de auteurs een duidelijke keuze: het is een 'analytical or critical category'. Met deze generieke, boventijdelijke definitie – die zich onderscheidt van de historiserende, die antisemitisme lokaliseert als modern verschijnsel sinds 1870 – sluiten Ensel en Gans aan bij de Leidse historicus Dik van Arkel. Ook diens notie van een genealogie van stereotypen is belangrijk voor het theoretische kader van het boek.

De these die wordt verdedigd is dat antisemitisme een 'multifunctioneel projectiescherm' is, waarop de samenleving en individuen hun ongemak met de joodse

aanwezigheid door middel van stereotypen projecteert. Die stereotypen kennen verschillende punten van fixatie – een nieuw element ten opzichte van Van Arkel – waar rond de stereotypen zich groeperen. In naoorlogs Nederland zijn de Sjoa en de staat Israël de twee voornaamste fixatiepunten, soms afzonderlijk van elkaar, soms nauw verweven. Hier schuilt ook, naar het inzicht van Gans en Ensel, het ‘nieuwe’ van het hedendaagse antisemitisme: het parasiteert op het joodse lijden in de Tweede Wereldoorlog en de joodse herleving in de staat Israël. Beelden van joden als slachtoffer en als dader worden afwisselend ingezet om hen te dehumaniseren.

Gans, emeritus-hoogleraar joodse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en onderzoeker bij het NIOD, en Ensel, universitair docent cultuurgeschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen, schreven deze studie in het kader van een NWO-project over hedendaags antisemitisme. Bij dit project waren ook Iwona Gusc en Annemarike Stremmelaar betrokken, die respectievelijk Pools en Turks antisemitisme onderzochten. De laatste droeg bij aan dit boek met twee mooie stukken over de houding van Turkse Nederlanders tegenover joden, de Holocaust en Israël. De hoofd auteurs borduren deels voort op hun eerdere werk, maar weten ook veel nieuw materiaal te presenteren. Ensel biedt een fascinerende analyse van rapsongs waarin Marokkaanse Nederlanders hun identiteit verwoorden. Hij laat zien welke kritische functie ‘de jood’ daarbij inneemt. Ook de analyse van het antisemitisme bij Mohammed Bouyeri – de moordenaar van Theo van Gogh – en diens groep, maakt indruk.

Gans’ expertise, getuige onder meer haar proefschrift over joodse socialisten, ligt aan de linkerzijde van het politieke spectrum. Dat vertaalt zich ook in dit boek in scherpe analyses van links antisemitisme en dito ‘anti-Israël-enthousiasme’ (de term is van Bram de Swaan). Daarnaast brengt ze echter ook bekwaam de extreemrechtse scene in kaart, met oude en neo-nazi’s. Gans onderscheidt zich door het grote belang dat ze hecht aan psychologische verklaringsfactoren, zoals ‘blaming the victim’, jaloezie en schuldgevoel. Ook het begrip ‘gojse nijd’, dat ze in 1994 al muntte, valt in deze categorie. In veel gevallen werpt deze psychologiserende werkwijze verrassend licht op historische ontwikkelingen. Anderzijds blijft zoets als ‘schuldgevoel’ – een factor die regelmatig opduikt als verklaring voor niet-joodse obsessie met joden – ook lastig helemaal hard te maken.

Een strikt historisch boek is dit niet. Gans en Ensel hebben namelijk een dubbele rol, zij zijn ook deel van de beschreven geschiedenis. In de Nederlandse *Historikerstreit* rond het werk van Chris van der Heijden en Bart van der Boom, waaraan een heel hoofdstuk wordt gewijd, waren Gans en Ensel beiden uitgesproken partij. Dat leidt er toe dat zij over zichzelf in de derde persoon schrijven. Of het een gelukkige keuze is om eigen polemieken een plaats te geven in een overzichtswerk als het onderhavige, betwijfel ik.

Dit boek heeft vele verdiensten en zal niet alleen in het antisemitisme-onderzoek, maar ook breder, voor de studie van naoorlogs Nederland en de joodse geschiedenis, zijn sporen trekken. Twee opmerkingen wil ik nog maken. Ten eerste, het is opvallend dat de Koude Oorlog – die toch een groot deel beslaat van de hier

bestudeerde geschiedenis – vrijwel geheel afwezig is. Die was niettemin van grote betekenis voor de herconceptualisering van antisemitisme na 1945: de anti-joodse processen in Tsjechië en de Sovjet-Unie en het communistische verzet tegen het 'kosmopolitische' zionisme zorgden ervoor dat antisemitisme een *Kampfbegriff* werd in de Koude Oorlog. Het tolerante, vrije Westen stond daarbij in de beeldvorming tegenover het intolerante, antisemitische Oostblok. Het thema Israël was nauw verweven met deze tweedeling. In de Nederlandse context leidde dat in de CPN tot de affaire rond Ben Polak, die uit de partij werd gezet vanwege het uiten van onderlinge joodse solidariteit, terwijl een auteur als Jacques de Kadt een prominent verdediger was van de trits Westen-joden-Israël.

Ten tweede, de auteurs willen laten zien dat antisemitisme in alle lagen van de Nederlandse bevolking voorkwam en voorkomt. Daarom is er aandacht voor *Alte Kameraden* en voetbalvandalen, christelijk en islamitisch antisemitisme. De opzet van het boek, waarbij de eerste drie delen overwegend over etnische

Nederlanders gaan en het laatste deel aan met name Turkse en Marokkaanse Nederlanders is gewijd, lijkt nu een overkoepelelend narratief te suggereren waarbij het van 'autochtoon' naar 'allochtoon' antisemitisme gaat. Dat wordt versterkt doordat extreemrechts slechts tot circa 1980 wordt bestudeerd en de Centruumpartij, Centrumdemocraten en recentere groepen ontbreken. De analyse van het denken over joden onder islamitische Nederlanders is genuanceerd en overtuigend, maar het had het boek goed gedaan als aan het einde ook nog een hoofdstuk was toegevoegd over 'Nederlands-Nederlands' antisemitisme sinds 2000.

Gans en Ensel willen niet alarmistisch zijn, alsof een nieuwe Sjoa voor de deur staat, maar anderzijds wel waarschuwen voor trivialisering van antisemitisme. In het bewandelen van die middenweg slaan zij in dit boek opmerkelijk goed. Ieder die hedendaags antisemitisme beter wil begrijpen, doet er goed aan dit opus magnum te lezen.

Bart Wallet, Vrije Universiteit Amsterdam/Universiteit van Amsterdam

Liesbeth van de Grift, Amalia Ribi Forclaz (ed.), *Governing the rural in interwar Europe* (Routledge; London, 2018) 291 p., ill., krt., tbl., grf., £105,- ISBN 9781138696013

Ruraal pionierswerk

De bundel *Governing the rural in interwar Europe* is een fraaie eerste aanzet om een beter inzicht te verkrijgen in de veranderingen en continuïteit binnen de rurale sector gedurende het interbellum – een weinig bestudeerd onderwerp in een historische epoeche dat vraagt om

meer aandacht. Hiermee sluit het boek aan bij een aantal recente historiografische trends. Ten eerste, de bestudering van transnationale geschiedenis en *global history*; ten tweede, aandacht voor het interbellum als historische periode; en ten derde de uitwisseling van ideeën over

planning, ook tussen zeer verschillende ideologische systemen. Beide redacteurs hebben een rijk publicatieverleden in deze thematiek en periode, en zijn dus uitermate geschikt voor een dergelijke onderneming. Daarnaast is de bundel de uitkomst van een internationale workshop gehouden in mei 2014 en zijn de bijdragen geschreven door experts in hun respectievelijke onderwerpen. Het is belangrijk in het achterhoofd te houden dat de bundel niet beoogt te komen met een *grand thesis* of *master narrative*. Voor nu lijkt het doel deze nexus te verkennen en belangrijke trends, verschillen en (dis)continuïteiten te signaleren.

De introductie van Van de Grift en Ribi Forclaz is kort doch relevant en zet de toon. Naast het uiteenzetten van de historiografische context van de bundel, geven de redacteurs vier elementen die de bundel verder structureren. De eerste drie hoofdstukken bekijken het vraagstuk van interne kolonisatie (op de agenda gezet door Van de Grift). Daarna is het thema van agrarische modernisering aan de beurt. Ten derde bespreken twee bijdragen *governance* strategieën. Het vierde en laatste deel kijkt de rol van internationale organisaties. Hierbij passeren een aantal *usual suspects* zoals de Volkenbond zeker de revue, maar vooral minder bekende sectorspecifieke organisaties komen hier aan bod. Verder is van belang dat Van de Grift en Ribi Forclaz aanstippen dat het rurale gebied gezien werd als zowel een kracht (als het spreekwoordelijke hart van de natie, zo niet Oswald Spenglers nog meer sacrale definitie), maar ook als achtergebleven en rijp voor verdere ontwikkeling.

Na deze korte introductie volgt een eerste hoofdstuk van de hand van Kiran

Klaus Patel. Zijn bijdrage valt buiten de vier specifieke delen van de bundel en geeft een overzicht van 'ruraal Europa' en *governance* vanuit een *global history* perspectief. Vijf dimensies worden benadrukt. Allereerst is er een lange voorgeschiedenis van pogingen om het platteland te besturen en managen die dateert van voor het interbellum. Ten tweede passen pogingen van na de Eerste Wereldoorlog in het kader van toenemende economische interventie door de staat, hetgeen het beeld en functie van Europese overheden sterk heeft veranderd. De derde dimensie betreft vormen van sociale en technologische vernieuwing die samenvielen met pogingen de rurale wereld op meer ingrijpende manieren te bestieren. Als laatste benoemt Patel de rol van internationale samenwerking dat een grotere rol begon te spelen na de Eerste Wereldoorlog. Tezamen zorgden deze factoren voor interventies en ingrepen van diverse actoren in de rurale leefwereld en economie als nooit tevoren. Veel van deze dimensies komen terug in de daaropvolgende hoofdstukken, het zij impliciet dan wel expliciet.

De bijdragen zijn over het algemeen goed geschreven, empirisch rijk, en bespreken een divers palet aan rurale aspecten uit diverse regio's in Europa – zo reizen we van de Noordoostpolder naar het platteland van Roemenië, en van het Sovjet-dorp naar de vermeende rurale exodus in Nazi-Duitsland, en bekijken we de periode vanuit de ogen van internationale organisaties, plattelandsvrouwen, bosbouw, en de Rode Boeren Internationale. Tezamen illustreren deze bijdragen de elementen van de redacteurs en dimensies aangedragen door Patel. Hiermee worden meer conventionele

cases behandeld, maar zeker ook meer verrassende en onbekende aspecten van ruraal Europa tussen de oorlogen. De artikelen blinken uit in de analyse van de interactie tussen een rijke mix van actoren (vrouwen, Nazis, Sovjets, bestuur op diverse niveaus, experts, plattelandsbewoners, internationale organisaties) en de nadruk op (dis)continuïteiten.

Zijn er ook meer kritische kanttekeningen te maken? Zeker. De bundel had meer integratie kunnen hebben. Zo wordt er weinig gezegd over de geografische spreiding van casussen en worden niet al te veel directe dwarsverbanden gelegd tussen de individuele bijdragen, de introductie en het eerste hoofdstuk. Ook is een gebrek aan een concluderend hoofdstuk toch een klein gemis. Daarnaast wordt van Patels derde punt – sociale en technologische innovatie – vooral de eerste belicht. De rol van technologie wordt met enige regelmaat genoemd, maar weinig besproken en geanalyseerd terwijl het

interbellum significante innovatie kende op het gebied van bijvoorbeeld kunstmest en rurale elektrificatie. Verder speelt expertise ook een prominente rol, maar krijgt weinig expliciete en conceptuele aandacht. Veel organisaties en actoren claimen een niet-politieke rol te spelen – geheel in lijn met het transideologische aspect dat met regelmaat wordt aan gehaald. Dit wordt mijns inziens te weinig geproblematiseerd.

Dat gezegd hebbende, de bundel dient duidelijk als een startpunt, en slaagt zonder meer in dat doel. Daardoor is het juist goed dat het ruimte laat voor verdere verdieping en interpretatie. Het formuleren van meer algemene conclusies en het nader veralgemeniseren van *rural governance* in deze periode komt wellicht nog te vroeg. Als dit het voorgerecht is smaakt het zeker naar meer, en is het wachten op het hoofdgerecht.

Vincent Lagendijk, Universiteit Maastricht

Ben de Pater, Tom Sintobin en Hans Vandevoorde (ed.), *'Allen zijn welkom.' Ontmoetingsplaatsen in de Lage Landen rond 1900* (Verloren; Hilversum, 2017) 310 p., ill., €29,-, ISBN 9789087046910

Over plaatsen van ontmoetingen (of het ontbreken daarvan) rond 1900

'Allen zijn welkom.' Ontmoetingsplaatsen in de Lage Landen rond 1900 is het vierde deel in de Rythmus-reeks, die gewijd is aan de studie van het fin de siècle in Nederland en België in een internationaal en interdisciplinair perspectief. Eerdere uitgaves betroffen *Lopende vuurtjes* (2012, over de Engelse kunst en literatuur in de Lage Landen), *Koninginnen aan de Noordzee* (2013, over de strand- en zeebadcultuur) en *Onnoemelijke dingen* (2014, over

taboes en verboden). Deze nieuwste uitgave stijgt uit boven de al zeer interessante eerdere delen, omdat de redactie een poging doet om een concept – 'de ontmoetingsplaats' – vanuit verschillende perspectieven te onderzoeken.

Het centrale idee achter de bundel is dat ontmoetingsplaatsen inzicht bieden in het laatnegentiende-eeuwse sociale leven: wie was waar welkom, wat waren de (geschreven en ongeschreven)

omgangsnormen? Dit uitgangspunt is in het licht van de toch vrij uitgebreide historiografie over negentiende-eeuwse sociabiliteit niet heel vernieuwend. In hun inleiding laten de samenstellers Ben de Pater, Tom Sintobin en Hans Vandevoorde echter zien hoe de rap moderniserende samenleving rond 1900 de burger in beweging bracht (denk aan tram, trein, stoomschip, fiets en auto) en daarmee nieuwe contacten faciliteerde. Door als historicus nu eens niet uit te gaan van *menselijk* handelen, maar van een *locatie* waar allerlei dingen kunnen gebeuren, ontstaat er bovendien de mogelijkheid om onverwachte sociale interacties op het spoor te komen.

De bundel presenteert in 15 bijdrages – van 13 mannelijke en slechts 2(!) vrouwelijke auteurs – een uiteenlopende selectie van ontmoetingsplekken die typerend zijn voor de periode rond 1900. Het fin de siècle staat bij velen bekend als periode van vermaak, en locaties waar de burger zijn of haar vrije tijd doorbracht nemen dan ook de meeste pagina's in beslag. Zo passeren onder meer een Brussels winkelpassage (Anneleen Arnout), het Concertgebouw (Thomas Delpeut), tentoonstellingsterreinen (Marc Jacobs), de bibliotheek in Gent (Ruben Mantels), hotels (Lut Missine), Nederlands-Indische sociëteiten (Peter Rietbergen), Amsterdamse schrijverscafés (Hans Vandevoorde) en het Olympisch Stadion (Jurryt van de Vooren) de revue. Al snel blijkt hoe ingewikkeld het is om het verband te leggen tussen een fysieke ruimte en sociaal gedrag. Het is Delpeut die hier in zijn studie naar de zomerconcerten in de tuin van het Amsterdamse Concertgebouw wellicht het beste in slaagt. Hij laat zien hoe de ongedwongenheid van de

opstelling – de luisteraar was omgeven door muggen, sigarenwalm en later een toenemend verkeersrumoer – een nieuw publiek trok en lossere omgangsvormen en luisterconventies stimuleerde.

Minder voor de hand liggende locaties komen naar voren in de casestudy's van Wim Cappers over stadsbegraafplaatsen, Jaap Grave over urinoirs, en Rob van de Schoor over huiskamers waarin spiritistische seances plaatsvonden. Aandacht voor religie is er in de bijdrage van Hans Knippenberg over de opvanglocaties van het Leger des Heils in Amsterdam en Nederland. De meeste ontmoetingsplekken blijken te vinden in de (grote) stad, maar de bundel bevat zeker ook een paar uitzonderingen. Zo schrijft Torsten Feys over het leven aan boord van de trans-Atlantische passagiersschepen en bezoekt Tom Sintobin in zijn bijdrage het strand van Oostende.

Ontmoetingen draaien per definitie om sociaal contact. Het is daarom opvallend hoe sommige casestudy's vooral laten zien hoe een treffen juist angstvallig werd vermeden. In Nederlands-Indië waren de 'clubs' voor vrouwen en niet-Europese mensen nauwelijks of niet toegankelijk, aldus Rietbergen. Cappers toont hoe graven waren ingedeeld op religie waardoor ook het contact tussen grafzoekers van verschillende religieuze achtergrond tot een minimum werd teruggebracht. En op de boot naar Amerika werd, zo beschrijft Feys, niet alleen een onderscheid naar sociaaleconomische klasse gemaakt, maar waren er ook aparte ruimtes en voorzieningen voor alleenstaande mannen, vrouwen en families, en reizigers van verschillende ras en nationaliteit. Dit leidt ertoe dat een aantal bijdrages eigenlijk meer gaat over de negentiende-eeuwse

behoefte aan indeling en segregatie dan over het onderlinge contact.

In andere casestudy's ligt de nadruk op de geschiedenis van de specifieke locaties en verdwijnen de mensen zelf jammer genoeg enigszins naar de achtergrond. Bijvoorbeeld Van de Vooren beschrijft prachtig hoe de bouw van het Olympisch Stadion in Amsterdam bij de autoriteiten allerlei vragen oproep over de omgang met het fenomeen van 'de massa' – in dit geval de sportfans die in 1928 naar de Spelen kwamen. Maar hoe nu precies de ontmoetingsfunctie van het stadion vorm kreeg en hoe de massa tijdens de wedstrijden zichzelf beleefde, daar lezen we nagenoeg niets over. Hier speelt ook een bronnenprobleem. Belletrie, krantenberichten en enkele brieven en andere egodocumenten vormen de basis van veel bijdrages in *'Allen zijn welkom'*. Toch verzochten verschillende auteurs dat er eigenlijk maar heel weinig materiaal voorhanden is om de sociale interactie echt goed te kunnen reconstrueren. Een fraai experiment biedt de poging van Sintobin om aan de hand van kunstwerken, affiches, foto's en ansichtkaarten het strandleven in Oostende

tot leven te wekken: bij uitstek op het zo frivole strand werden de laatnegentiende-eeuwse omgangsvormen soms stevig op de proef gesteld.

De bundel had aan analytische kracht gewonnen wanneer de auteurs gevraagd was explicieter te reflecteren op wat hun ontmoetingsplaatsen en bronnen nu zo bijzonder maakt; de casestudy's blijven nu wat op zichzelf staan. Juist dat concept van 'de ontmoetingsplaats' levert immers allerlei spannende vragen op: hoe beïnvloedde fysieke ruimte het sociaal gedrag, en vice versa? Kan het ruimtelijke vertrekpunt ervoor zorgen dat we onze bronnen op een andere manier lezen en verzamelen? En hoe kunnen we – net als bijvoorbeeld Sintobin – creatief omgaan met het beschikbare materiaal? Want de eenentwintigste-eeuwse historicus blijft in *'Allen zijn welkom'* toch ook een beetje buitenstaander: iemand die maar al te graag een praatje met zijn of haar onderzoeksobjecten wil maken, maar nooit een echte ontmoeting zal krijgen.

Anne Petterson, Universiteit Leiden

Luuk van Middelaar, *De nieuwe politiek van Europa* (Historische Uitgeverij; Groningen, 2017) 372 p., €25,- ISBN 9789065542465

Gezag in Europa

Luuk van Middelaar is politiek filosoof, gepromoveerd historicus, en tegenwoordig hoogleraar met betrekking tot de Europese Unie aan de Universiteiten van Leiden en Louvain-la-Neuve. Tussen 2010 en 2015 was hij naaste medewerker van de eerste voorzitter van de Europese

Raad, Herman Van Rompuy. Dit boek is de weerslag van zijn ervaringen daar en een analyse van wat het vandaag de dag betekent politicus te zijn in de Europese politiek. Het leest als een journalistiek verslag, maar de analyse doet een beroep op de politieke filosofie vanaf

Machiavelli. De recente ontwikkelingen in Europa komen langs, en de journalistieke invalshoek laat je als lezer beseffen dat crisissen ook weer voorbijgaan. Bankencrisis, eurocrisis, Griekenland – ze liggen nog vers in het geheugen, maar hebben alweer veel van hun dramatiek verloren. Van Middelaar bespreekt de rol van Europese politici in het tot normale proporties terugbrengen van zulke zaken. ‘Europa’ is lange tijd, voor bevolking én politici, een technocratisch, gedepolitiseerd project geweest op weg naar een schijnbaar vanzelfsprekend voortgaande eenwording. De laatste decennia neemt echter volgens Van Middelaar ‘gebeurtenissenpolitiek’ de regie over, eigenlijk gewone politiek dus, want die bestaat altijd uit brandjes blussen.

In de dramatiek van een crisis is meer nodig dan de gewone handigheid van beroepspolitici. Dan wordt gezag gevraagd en het vermogen te handelen, maar waarop zijn die gebaseerd? Over de legitimiteit van Europa wordt vaak gesproken in termen van inspraak (input-), effectiviteit (output-) en transparantie (throughput-legitimiteit). Volgens Van Middelaar is dat niet genoeg en hebben we gezag nodig als ‘allereerst een persoonlijke kwaliteit’ (p. 206). Daarmee wil hij niet ontkennen dat gezag pas ontstaat doordat het wordt toegekend en geaccepteerd (de noodzakelijke sociale dimensie ervan die Max Weber al benadrukte), maar betogen dat gezag minder om instituties dan om personen draait. Zijn punt is helder, maar overdrijft hij niet wat? In de praktijk wordt politiek gezag in de Europese context sterk bepaald door institutionele structuren (Merkel zou haar gezag niet hebben als ze premier van Malta was), en door zo de nadruk te leggen op de persoonlijke kwaliteiten

werkt hij het misverstand in de hand dat hij politiek ouderwets vooral als een spel van hoofdpersonen beschouwt. Daar staat als groot pluspunt tegenover dat hij zo aan het denken zet over de aard van gezag in de politiek in het algemeen, al behandelt hij het specifiek in de Europese context.

Van Middelaar geeft het voorbeeld van de stuntelige aankondiging van een doorbraak in de Griekse crisis door Van Rompuy. Door een hakkende voordracht bedierf hij de kracht van het moment dat juist had kunnen dienen om de publieke opinie en de financiële markten van de kracht van de doorbraak te doordringen. De regeringsleiders hadden Van Rompuy echter niet uitgezocht vanwege zijn verpletterende publieke charisma, maar als de man van de binnenkamer, die zonder enig aplomb rustig voortwerkend een compromis wist te bereiken. Binnenskamers bouwde hij wél gezag op – en Europa heeft maar zelden een grote publieke uitstraling gehad, of het moest al onder Delors zijn, maar ook die was allereerst een man met gezag onder politici. ‘Zichtbaarheid,’ zegt Van Middelaar, ‘is een voorwaarde voor persoonlijk gezag’ (p. 225). Zou het? Dan hebben we het over de publieke kant van politiek, maar hij ziet zelf dat een Van Rompuy nu juist als onzichtbare binnenspeler gezag verwierf.

Wel is waar, dat het Europa schort aan publieke zichtbaarheid als voorwaarde voor legitimiteit onder de bevolking. Zoals Van Middelaar ook in het boek zegt, moeten de noodzakelijke improvisaties van politieke leiders ‘aansluiting zoeken bij historische waarden en begrippen die weerklank vinden bij het publiek’ (p. 72). Er bestaat echter amper een Europese traditie van publiek politiek leiderschap.

Merkel doet het op zijn Duits, Sarkozy deed het op zijn eigen, wat overactieve manier die de indruk maakte van *overacting*: zonder traditie zijn niet alleen de daden die in een crisis nodig zijn een kwestie van improvisatie, maar ook de manier van optreden. Moet dat met Franse grandeur, Duitse degelijkheid, Hollandse ingetogenheid? Er is geen Europese manier ontstaan, mede doordat de regeringsleiders zelf de touwtjes in handen wilden houden en 'Europese' politici dus niet te veel ruimte wilden geven. Op die manier is het echter in Europa makkelijk scoren voor tegenstanders, of ze nu Orbán, Varoufakis of nog anders heten. Hoe onaangenaam de ideeën van Orbán over migratie ook mogen zijn, zij onderstrepen tenminste – zo is de implicatie van Van Middelaars laatste hoofdstuk, over oppositie – dat politiek een kwestie van keuzes maken en ook van presentatie is.

De confrontatie tussen bestuurlijke insiders en populistische outsiders beheerst de laatste jaren de nationale politiek van veel Europese landen, maar die heeft in Europa een eigen dynamiek. De historicus Van Middelaar is in dit boek wat weinig aan het woord: die had het ontstaan en de ontwikkeling van het gedepolitiseerde en op een juridisch kader georiënteerde Europese project nog wat meer mogen analyseren als reactie op de totalitaire ontsporing van 'politiek' die eraan voorafging. Tegen die historische achtergrond wordt begrijpelijker waarom de omgang met de 'gebeurtenissenpolitiek' zo lastig is in Europa. Zijn boek is echter zo ook al meer dan interessant voor niet alleen Europadeskundigen maar ook voor wie wil begrijpen hoe institutionele 'politiek' werkt en wat een 'politicus' doet.

Henk te Velde, Universiteit Leiden

